

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI
ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTÍ**

Qoljazba huqıqında
UDK 811.512

MAGISTRATURA BÓLIMI
5A111301 – qaraqalpaq tili hám ádebiyatı
qánigeliginiń pitkeriwshisi

Bayimbetova Guljaxan Berdibaevnanıń
Magistr akademiyalıq dárejesin alıw ushın jazǵan

DISSERTACIYASÍ

TEMA: A. DABÍLOVTÍN «BAHADÍR» DÁSTANÍNÍN
LINGVOPOETIKALÍQ ANALIZI

MAK da qorǵawǵa ruxsat berildi.

Magistratura bólimi baslıǵı:

filos.i.k., doc. A.Embergenov

Magistrant:

G. Bayimbetova

Ilimiy basshı:

f.i.k. E. Allanazarov

Kafedra baslıǵı:

f.i.k. E. Allanazarov

Qaraqalpaq tili hám Qaraqalpaq ádebiyatı kafedraları qospa májlisiniń
2020-jıl 13-maydaǵı 4-bayanlaması menen qorǵawǵa ruxsat berildi.

Nókis - 2020

**Tema. A. DABILOVTIŇ «BAHADIR» DÁSTANINIŇ
LINGVOPOETIKALIQ ANALIZI**

Kirirsiw.

I bap. A. DabılovtiŇ “Bahadır” dástanınıŇ fonetikalıq hám fonografiyalıq qásiyetleri.

- 1.1 Dástandaǵı segment waqıyalardıŇ stilistikalıq ózgeshelikleri.
- 1.2 Supersigment qurallardıŇ stilistikalıq qásiyetleri.
- 1.3 Dástanda fonetikalıq hám grammatikalıq formalardıŇ stillik qollanılıwı.

II bap. A. DabılovtiŇ “Bahadır” dástanınıŇ leksikalıq-cemantikalıq ózgeshelikleri.

- 2.1 A. DabılovtiŇ “Bahadır” dástanında sinonim hám antonimlerdiŇ stilistikalıq qollanılıwı.
- 2.2 A. DabılovtiŇ “Bahadır” dástanında turaqlı sóz dizbekleriniŇ qollanılıwı.
- 2.3 A. DabılovtiŇ “Bahadır” dástanında qollanılıwı shegaralangán leksikalıq atamlar leksikası.

III bap. A. DabılovtiŇ “Bahadır” dástanında poetikalıq qurallardıŇ qollanılıwı.

- 3.1 Dástanda sintaksislik figuralardıŇ qollanılıwı.
- 3.2 TroplardıŇ dástanda ózine tán qollanılıw ózgeshelikleri.
- 3.3. Poetikalıq qurallardıŇ kórkem shıǵarmalarda qollanılıwınıŇ áhmiyeti.

Juwmaq.

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI
ÁJINIYAZ ATINDAĞÍ NÓKIS MÁMLEKETIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTÍ**

Bólim: Magistratura bólimi

Magistrant: Bayımbetova G.

Kafedra: Qaraqalpaq tili

Ilimiy basshı: f.i.k. Allanazarov E.

Oqıw jılı: 2018-2019/2019-2020

Qánigeligi: 5A111301 – Qaraqalpaq tili
hám ádebiyatı

**Tema: A. DABÍLOVTÍN «BAHADÍR» DÁSTANÍNÍN
LINGVOPOETIKALÍQ ANALIZI**

Annotaciya

Qaraqalpaq dástanshilgı tariyxınan bizge belgili bolǵanıday, hár bir kórkem sóz sheberi sóz ustaxanası kóleminde ózine tán bolǵan dóretiwshilik mektebi ekenligin kóremiz.

Ádebiyatımızdaǵı qálegen sóz ustası óziniń dóretiwshilik shıńına jetiwinde eń aldı menen onıń qaraqalpaq xalqınıń biybaha sóz baylıǵına iye folklorı hám milliy ádebiyatqa bolǵan sadıqlıǵı, olardı óz shıǵarmalarında poetikalıq jaqtan qanshalıq dárejede qollana alıwı, joqarı dárejede kórkemlep súwterley alıwı imkánıyatlarına baylanıslı boladı.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırdı, A. Dabilovtıń xalıq itibarına túsiwi, xalıq ardaqlaǵan kórkem sóz ustası bolıw dárejesine jetiwiniń sebebi de onıń xalıq dóretiwshiligine sadıq bolıwına dep túsiniwge boladı.

A. Dabilovtıń kórkem dóretiwshiligi tek ǵana qaraqalpaq ádebiyatında ǵana emes, al pútkil Orta Aziya ádebiyatında da ózine tán salmaǵına iye shayırdır.

Alıp barılǵan ilimiy jumısında shayırdıń usı bay kórkem ǵáziynesinen “Bahadır” dástanındaǵı sóz tańlawda ózine tán bolǵan shayırdıń sheberligi, onıń haqıyqıy sóz ustası ekenligin jarıqqa shıǵarıwshı til qurallarınan poetikalıq, stillik jaqtan qanday dárejede qollanılǵanın hár tárepleme tallawǵa háreket etilgenligi onıń áhmiyetligin kórsetedi.

Dabılovtiń kórkem dóretiwshiligi, sonıń ishinde “Bahadır” dástanı arqalı pútkil adamzat turmısın tárbiyalawshı jazılğan hám jazılmağan nızamlıqlar, aldınǵı hám házirgi zamandaǵı turmıslıq mashqalalı bir nehse obrazlar arqalı, stilistikalıq jaqtan paydalanılıp kiyatırğan kórkemlew quralları nám ózine tán bolğan sóz tańlaw sheberligi arqalı ótkir tásirsheńlik penen súwretlegen.

Temanıń aktuallıǵı. Pútkil kórkem dúnyadaǵı sıyaqlı qaraqalpaq ádebiyatınıń baslı quralı sóz, onıń mánilik qásiyetleri, til bolıp, bular shıǵarmanıń haqıyqıy kókemlik dárejesine jetiwinde onıń tili dóretiwshiniń til quralların qanshalıq dárejede qollana alıwı tiykarǵı faktor bolıp tabıladı. Qaraqalpaq ádebiyatında ólmes iz qaldırğan qálegen sóz sheberiniń tilin úyreniw birinshiden sóz sheberiniń dóretiwshilik sheberligin úyreniwge, sonıń menen birge ana tilimizdiń basqıshlı rawajlanıwında onıń shıǵarmalarınıń tiliniń belgili dárejede tásiiri, ilimiy izertlewdiń bolsa til iliminiń rawajlanıwına qanday dárejede tásir etip atırǵanlıǵın anıq belgilew zárúrliginen kelip shıǵadı. Házirgi qaraqalpaq ádebiyatında dástanshılıq pútkil jámiyetshiliktiń ruwxıy, mádeniy rawajlanıwına da sezilerli dárejede tásir etip kiyatırǵanlıǵın kóriwge boladı.

Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoev: “Biz ruwxıy qádiryatları, milliylikti tiklewge, milliy ózligimizdi ańlawǵa házirgi kúnde múmkinshilikler bar eken, onnan aql tárezisi menen paydalanıp, xalıqmızdıń sóz zergerlerine itibardı kúsheytiwimiz zárúr hám bul tábiyiy halat dep túsinemiz”, -degen edi. [1.12.]. Qaraqalpaq ádebiyatı dúrdanaları ózine tán bolğan dóretiwshilik mektebi bolıp tabıladı. Dúniya ádebiyatı sıyaqlı qaraqalpaq sóz ustalarınıń sheber dóretiwshilik dárejesine jetiwi eń aldı menen onıń milliyligimizge sadıqlıǵı, olardı óz dóretiwshiliginde poetikalıq jaqtan qansha muǵdarda úlken sheberlik penen jarıtıp bere alıwına baylanıslı.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayır A. Dabılovtiń xalıqtıń júregine jol tawıp, onıń mehrine, muhabbatına erise alǵanlıǵınıń sebebi de sonnan.

A. Dabılov óz dóretpeleri menen tek ǵana qaraqalpaq ádebiyatında emes, al pútkil túrkiy xalıqlar ádebiyatında da belgili dárejede abıroyǵa, húrmetke iye. Ilimiy izertlew jumısında shayırdıń ózine tán tákrarlanbas sheberlikti júzege shıǵarıwshı til qurallarınıń qanshashlıq dárejede izertlewge háreket etilgenligi onıń aktuallıǵın belgileydi.

A. Dabılov óz dóretiwshilik mektebi de qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında óz salmaǵına iye bolıp ǵana qalmastan, XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń tariyxında ózine tán jańa basqısıhtı ashıp berdi hám jarattı.

XX ásir baslarında xalqımız basında turǵan siyasiy jaǵdaylarǵa qaramastan bul dáwirde A. Muwsaev, S. Majitov, S. Nurımbetov, Á. Óteпов, N. Dáwqaraev, A. Begimov, J. Aymurzaev h.t.b.. lar jańa dáwir wákılleri realistlik turmıslıq kóz qarastan dóretiwshilik penen haqıyqıy dáwir talabın ayta basladı.

A. Dabılov áne usınday dáwir talabı juwapkershiligin moynına alǵan qaraqalpaq ádebiyatında eń jarıq juldızlardıń birine aylana basladı.

S. Nurımbetorov óz dástanshilıǵında jámiyetlik turmıstaǵı barlıq nızamlıqlar, zamanlaslarınıń mashqalaların hár qıylı real turmıslıq obrazlar arqalı, kórkem súwretlew quralları arqalı ayırıqsha sheberlik penen súwretley aldı.

A. Dabılov dóretiwshiligi óziniń tákrarlanbaytuǵın sozlik baylıǵı, sózden sheber paydalanıw arqalı onıń gózzalıǵı, xalıqshıl ruwxıy dúnyası menen oqıwshı qálbinen tereń orın alǵan. Shayırdıń “Bahadır” dástanınıń ózine tánligin támiyinleytuǵın til quralların úyreniw temanıń aktuallıǵın belgileydi.

Temanıń úyreniliw dárejesi. Til iliminde sońǵı jılları kórkem shıǵarma tili, onıń sóyleminiń jeke individlerinde ózine tán bolǵan táreplerin úyreniwde, sonıń menen birge kórkem shıǵarmanı lingvopoetikalıq jaqtan analizlewge ayırıqsha itibar qaratılıp atır.

A. Dabılov dástanları jarıq kóre baslaǵannan baslap keń jámiyetshiliktiń itibarın ózine tarta basladı. Kórkem sóz sheberleri, kritikashılar, tilshi ilimpazlar shayır dóretiwshiligine ózleriniń bahaların bere basladı.

Professor Á. Paxratdinov - A. Dabılovtıń “Bahadır” dástanı baspadan shıǵıwı menen respublikanıń oqıwshılar jámiyetshiligi tárepinen qızǵın quwatlawǵa eristi. Ol tek shayırdıń jeke dóretiwshiliginiń jemisi emes, ol pútkil sol waqıtlardaǵı qaraqalpaq ádebiyatınıń jemisi bolıp tabıladı,-dep dástanǵa joqarı baha beredi. [2.189.].

“Abbaz shayırdıń lirikalıq qosıqları hám “Bahadır” dástanınıń ózi onıń ólmes miyrası. Dástanlarında qansha qanatlı sózler, aforizmler, naqıl-maqallar bar. Bunıń bárin shayırdıń ózi dóretti, sońǵılarǵa úlgi etip qaldırdı. Bunday qanatlı sózlerdi tek ǵana úlken talant iyesi, tuwma shayırlıǵı bar, ómirdi tereń túsingen

oyshıl shayırlar ǵana dórete aladı. Abbazdı oylanbay oqıy almaysań, ol seni súysindiredi, oylandıradı, ol seni háreketke keltiredi, ómir aǵsınıń tikenekli de, taslaqlı da, ashıq-aydınlı jollarına da jeteleydi. Shayır turmıs shınıǵın ayttı, tek turmıs haqıyqatlıǵınan dóregen sóz ǵana jasay aladı”,- dep pikir bildirgen T. Mámbetniyazov. [3.178.].

Akademik M. Nurmuxamedov A. Dabılovtıń dóretiwshiligin qaraqalpaq ádebiyatındaǵı jańa basqısh ekenligin atap kórsetiw menen birge onıń novatorlıǵın, keń kólemli ideyalarǵa bay ekenligin bildirip ótedi. [4.134.].

Dástanlar jazıwǵa wáde etemen,
Jazǵannan soń aldınızdan ótemen,
Sol wádeme opalıq qılıp jetemen,

Tutilmasa tilim menen qulaǵım., - dep shayır qaraqalpaq ádebiyatında jazba dástan dóretiwde bergen óziniń wádesiniń ústinen shıǵadı.

Ataqlı ózbek shayırı Gafur Ǵulam “Abbazdı óziniń ustazı dep, al ózin onıń shákirti” dep atadı. [1.15.]. Onıń “A. Dabılov qaraqalpaq ádebiy tilin rawajlandırıwǵa da kóp miynet sińirdi Qaraqalpaq poeziyasın ushqır sózler menen bayıttı. Onıń tvorchestvosı A.N. Tolstoydıń “xudojnik óz iskusstvosı menen birge ósedı. Onıń iskusstvosı ózi tásirlegen xalıq penen birge ósedı”, degenindey qaraqalpaq xalqı menen birge ósti, kámalǵa keldi”,- dep pikir bildirgen edi.

Shayır xalıq penen birge boldı hám sol dáwirdiń talabınan shıǵıp ketpedi. “A. Dabılov qaraqalpaq poeziyasınıń kúshli lirik shayırı bolıw enen birge onıń táriplewshısı de boldı”,- dep pikir bildiredi. N. Japakov. Haqıyqatında da ol óz zamanınıń novator shayırı sıpatında lirikalıq qosıqlar, yumor-satıralıq, tolǵaw hám termeler dóretiw menen birge keń kólemli poetikalıq shıǵarmalar jazdı. A. Dabılovtıń “Bahadır dástanı” ilimpazlardıń pikirinshe onıń poeziyasınıń shını dep esaplanıldı. Ol milliy hám dúnyalıq folklorlıq shıǵarmalardı tereń úyrengen hám keń poetikalıq shıǵarma janrınıń nızamlılıqların meńgergenligi sebepli, sonday-aq, xalıqlıq dástanlar úlgisinen sheberlik penen paydalandı hám jazba dástansılıqtı taǵı da alǵa rawajlandırdı. Sonlıqtan xalıq dástandı házirgi kúnde de joqarı bahalaydı. Shayırdıń taǵı bir jetiskenligi hám dástannıń qunlılıǵı ol xalıq tilinen sheber paydalanǵanlıǵı bolıp tabıladı. “Ana tilimizdi tereń úyrengenligi, til

baylıǵınan keń kólemde onnan keregin dástanda durıs hám orınlı payadalanǵanlıǵı sezilip turadı”-dep onıń sheberligin joqarı bahalaydı S. Niyetullaev. (4.12.)

Shayırdıń sóz tańlawdaǵı sheberligi analizlew de lingvistikalıq kóz-qarastan da úlken áhmiyetke iye bolıp tabıladı. Sebebi, dástan tilin úytenińw arqalı shayırdıń jeke individual stili ayrıqsha kórinip turadı. Lingvistikada onıń dóretken dástanınıń kórkem tiliniń ósine tán tárepleri, til qurallarınan paydalanıw sheberlikleri baslı maqset bolıp tabıladı.

Izerlewdiń maqseti. A. Dabılovtıń “Bahadır dástan”ın lingvopoetikalıq jaqtan analizley otırıp, shayır tiliniń kórkemlew qurallardan, stilistikalıq figuralardan paydalanıwdaǵı sheberligi, ulıwma til baylıqların qollanıwdaǵı ózine tán ózgesheliklerin úyrenińw arqalı qaraqalpaq ádebiy tiliniń rawajlanıwındaǵı ornın anıqlawdan ibarat.

Izertlediń wazıypaları. Izertlewdiń maqsetin ámelge asırıwda tómendegi wazıwpalar belgilep alındı:

- A. Dabılovtıń “Bahadır dástanıń” lingvopoetikalıq jaqtan úyreniwdiń áhmiyetin belgilew;
- Shayır dóretiwshiliginiń, sonıń ishinde onıń poetikalıq shıǵarmasınıń qaraqalpaq tili ilminde úyreniliw barısın ilimiy jaqtan bahalaw;
- “Bahadır dástanı”nıń leksikalıq-semantikalıq ózine tán qásiyetlerin lingvopoetika menen baylanıslı túrde analizlew;
- “Bahadır dástanı”nda konnotativlik mánini jarıqqa shıǵarıwshı stilistikalıq qurallardı lingvopoetikalıq tárepten talqılaw;
- “Bahadır dástanı”nda kórkemlew qurallarınan paydalanıw sheberligin hám shayırdıń ózine tán táreplerin ashıp beriw;
- A. Dabılovtıń qaraqalpaq poeziyasında tutqan ornın, onıń qaraqalpaq tiline, til baylıqlarınan paydalanıw barısındaǵı ózine tán sheberlik qásiyetlerin, tilge qatnasıń ko’rsetiw;

Izertlewdiń ilimiy-teoriyalıq jańalıǵı. A. Dabılovtıń “Bahadır” dástanınıń tillik kórkemligin úyreniy barısında júzege kelgen tómendegi ilimiy- teoriyalıq, hám ámeliy nátiyjelerdi qaraqalpaq lingvistikası ushın bolǵan áhmiyetin jańalıq sıpatında kórsetiw múmkin:

- “Bahadır dástanı”nın kórkem lingvistikalıq tárepleriniń úyreniliwi tariyxı birinshi ret xronologikalıq tárizde analizlendi.
- “Bahadır dástanı”nıń kórkemligine tillik ózgesheliklerine pikir bildirilgen barlıq ilimpazlardıń pikirleri haqqındaǵı maqala, monografiyalar hám basqa da ilimiy miynetler toplandı, úyrenildi hám olardıń bibliografiyası dúzildi;
- “Bahadır dástanı”nıń lingvopoetikalıq qásiyetlerin lingvistika páni kóleminde úyreniwdiń abzallıǵı hám áhmiyeti barısında ilimiy tiykarlangan halda pikirler bildirildi, juwmaqlar shıǵarıldı hám usınıslar bildirildi; “Bahadır dástanı”nıń lingvopoetikalıq qásiyetlerin úyreniwge qaratılǵan lingvopoetikalıq analizlew jolları islep shıǵıldı;
- “Bahadır dástanı”nda kórkemlew qurallarınıń jedel qollanılawı úytenilip, eń kóp qullanılǵan stilistikalıq qurallar anıqlandı;
- “Bahadır dástanı”nda qullanılǵan salıstırıwlardıń tábiyatına súyene otırıp, olarǵa jańasha sın berildi.
- Temaǵa baylanıslı qullanılǵan atamalarǵa belgili dárejede minásibet bildirilip, ilimiy jaqtan tiykarlangan atamalar usınıs etildi.

Izertlewdiń obykti hám predmeti sıpatında. A. Dabılovtıń “Bahadır dástanı” alındı. Dástan bir neshe ret túrli toplamlarda, basılımlarda basılıp shıqqan bolsa da onıń óz aldına basılǵan kitabı tiykar etip alındı.

Izertlewdiń metodologiyalıq tiykarı hám izertlew usılları. Izertlewdiń metodologiyalıq tiykarın filosofıyanıń forma hám mazmun, sebep hám nátiyje, ulıwmalıq-jekkelik kategoriyalarınan ibarat. Tiykarınan lingvopoetikalıq, stillik hám salıstırıw arqalı tallaw usullarınan keń paydalanıw názerde tutiladı. Jaqlawǵa alıp shıǵılıp atırǵan tiykarǵı jaǵdaylar:

1. Abbaz Dabılov dástansılıǵında sóz hám onıń mánileri kópshilik jaǵdaylarda konnotativlik qásiyetke iye bolıp keliwi menen ajıralıp turadı. Shayır kórkem stilge tán sózlerdi olardıń mánilik tereń sezgen halda qullanıw menen birge, antonim, sinonim sózlerdiń lingvopoetikalıq qásiyetlerinen de sheberlik penen paydalanǵanlıǵın kórsetiw;

2. Shayır dóretiwshiliginde naqıl-maqallardıń hám súwretlew qurallarınıń poeziya yamasa stilistika talabı menen dóretiwshilik penen qollanǵanlıǵı dástanda tásirsheńlik, filosofiyalıq qusaǵan qásiyetlerdi támiyinlegenligin belgilew. Dástanda xalıq naqıl-maqalları menen sóz oınlarınıń ayırımlarınıń ekspressiv–emociynal boyawlar tásirsheńligin kúsheytkenligi, olardıń súwretlew hám obrazlılıqtı dóretiw maqsetinde xızmet etkenligin kórsetiw;
3. Ana tilimiz jámiyetshilik rawajlanıwınıń aynası eken, belgili dárejede A. Dabılovtıń “Bahadır” dástanı da házirgi tilimiz imkánıyatların, onıń názik mánilik táreplerin, yaǵnıy sózdi sheber qollanıw, jana mánilikke iye birliklerdi payda etiw, xalıq tilinen dóretiwshilik penen paydalanıw hám basqa da sóz oınları arqalı onıń dástanında óz kórinisin tapqanlıǵı, yaǵnıy shayır dóretiwshiliginde jańa sóz mánileriniń payda etilgenligi, obrazlılıqtı ayırıqsha dóretiwshilik penen támiyinlegenligin belgilew;

Izertlewdiń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti. Ilmiy jumısta lingvistikalıq poetikanıń bir qatar mashqalalarına tán bolǵan juwmaqlarımız kelesi waqıtları bul tarawda jumıs alıp baratuǵın izertlewshiler ushın belgili dárejede jol jobalar beriwi múmkin. Kórkem shıǵarmanıń tillik poetikalıq birlikte úyreniliwi kórkem shıǵarmanıń talqılanıwında jańasha baǵdardıń qalıplesiwi hám jetilisip barıwına járdemi tiyedi. Lingvopoetikalıq isertlewler tilimiz támiynatına tiyisli bir qansha ilimiy jańalıqlar alıp keliw, shayır dástansılıǵında onıń poetikalıq rawajlanıwınıń ózine tán tárepleri tuwralı juwmaqlar shıǵarıw múmkinshiligin tuwdıradı. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń taǵıda mánilik jaqtan bayıwına, xızmet etedi.

Izertlediń bahalanıwı. Izerlew dawamında erisilgen tiykarǵı juwmaqlar Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı qaraqalpaq tili kafedrası májilisinde tastıyıqlawdan ótip, unamlı bahalanǵan. Magistrlik dissertaciya temasına baylanıslı eki maqala hám tezisler shıǵarılǵan.

Magistrlik dissertaciyanıń qurılısı. “Abbaz Dabılovtıń “Bahadır” dástanınıń lingvopoetikalıq analızı” atamasındaǵı magistrlik jumısı kirisiw, úsh bap, juwmaqlaw hám paydalanılǵan ádebiyatlar diziminen ibarat.

**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIALIZED
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN
NUKUS STATE PEDOGOGICAL INSTITUTE NAMED AFTER AJINIYAZ**

FACULTY OF MASTER'S
DEPARTMENT OF THE
KARAKALPAK LANGUAGE
Academic years: 2018-2020

Master student: Bayimbetova G.
Scientific advisor: Phd.doc. E.Allanazarov
Specialty: 5A111301– the Karakalpak
language and literature

**ANNOTATION TO THE DISSERTATION PAPER
FOR MASTER'S DEGREE**

on the theme of: Linguopoetic analysis of A. Dabilov's epic "Bahadir"

It is known from the history of karakalpak epics, every writer is an arts school by their works.

In our literature any rhetoric who wants to reach the pick of his works should gain rich karakalpak national words, be loyal to national literature, be able to use rhetorical words in the narrative works and be capable of illustrating in his works.

National poet of Uzbekistan and Karakalpakistan A. Dabilov is well-regarded by the nation because of his faithfulness to national folk compositions. A. Dabilov's works take a great role not only in the karakalpak literature but also in Central Asian literatures.

In my research work, analysing and identifying how every word is skillfully used in the epic "Bahadir" by poetical and stilistic devices is the topicality of the thesis.

A. Dabilov's belles-lettres, in his epic "Bahadir" he described morality in human's life, written and unwritten rules and problems in the past and present are shown by characters in the epic using rhetorical sets and artistic language.

The actuality of the research work:

As in the whole belles-lettres composition world, The power of the karakalpak literature is a word, its meaningful features. And this is the main factor for the epic to reach the pick.

In the karakalpak literature, to study and outstanding rhetorician, you learn firstly, the skill of his or her creating a composition, secondly, the influence of the composition on the developmental phase of the spiritual life of the population.

Our president SH.Mirziyoyev states “We have opportunities to set up spiritual legacy, nationality, To know ourselves we have to use them according to our intelligence, pay great attention to the rhetoricians, it is important and for the present time phenomenon”.

The members of karakalpak literature comprise a unique school like the world literature, the members of karakalpak literature have become as skillful rhetoricians by loyalty to the nationality and using the descriptions skillfully in the compositions.

It is the main reason for the National poet of Uzbekistan and Karakalpakistan A. Dabilov's honour and dignity to take a great place in the population.

The works of A. Dabilov are very famous not only in the karakalpak literature but also in the Turkish literature.

In the thesis uniqueness of the language used in the epic points out as an actuality of the theme.

A. Dabilov's creative works has a great weight in the karakalpak literature and began in the XX century a new stage in the history of the karakalpak literature.

Despite the political issues at the beginning of the XX century, the population brought up great writers such as A. Musaev, S.Majitov, S.Nurimbetov, A. Otepov, N. Dawqaraev, A. Begimov, J. Aymurzaev etc who wrote about real life styles of the population. A. Dabilov was also the one who described in his works the problems of low class of the population and he seemed a bright star in the karakalpak literature.

A.Dabilov wrote in his epics about the social life, the problems, but laws were described using the stylistic devices skillfully.

The degree of investigation of the research work.

Recently, in the linguistics more importance has been given to the language of the work, study the peculiarities and analyse the work by linguo-poetical way.

The aim of the research work: To identify The importance of the literary language in the Karakalpak literature through analysing the epic “Bahadır” by A. Dabilov in a linguo-poetical way and the poet’s language which he used with the help of stylistic devices and stylistic figures.

The tasks of the research paper: The study involves the solution to specific tasks which are as follows

- Point out the importance of studying A. Dabilov’s epic “Bahadır”
- Value the study in the Karakalpak language by the scientific way of the poet’s poetic works.
- Juxtapose lexical-semantic peculiarities with linguo-poetics
- Analyse the connotative meanings of stylistic devices in The epic “Bahadır” in a linguo-poetic way.
- Identify the uniqueness of the language in The epic “Bahadır”

Scientific-theoretical novelty of the research.

The theoretical importance of this work lies in the fact that this study attempted to show the uniqueness and peculiarities of A. Dabilov’s epic “Bahadır” as follows.

- Studied the epic “Bahadır” in a descriptive linguistic way in the chronological order, analysed and compared with other epics.
- Compiled up bibliography of research works, articles and monographs of the scientists who wrote about the linguistic difference of the epic “Bahadır”
- Conclusions and ideas about the importance and relevance of studying the linguo-poetic peculiarities in linguistics.
- Made up the ways to analyse the studying linguo-poetic peculiarities of the epic “Bahadır”
- Identified frequently used stylistic-devices in the epic Bahadır through studying.
- Learning the comparisons about the epic Bahadır and came to some new critical views to them.
- Did some statements to the expressions about the theme and offered another scientific expressions.

The object and subject of the theme is the epic “Bahadır” by A. Dabilov.

The methodical basis of the research work and methods used:

- The meaning of words in the epic “Bahadir” by A. Dabilov, mostly have connotative features and specificity. Moreover, to show the feeling of the meaning of words and use them with antonyms and synonyms as linguo-poetic features.

- In the poet’s works the use of the proverbs and other stylistic-devices in the way of poetry and stylistics requirements that they influence providing philosophical features, too.

- As our native language is a mirror of the society, A. Dabilov’s epic “Bahadir” is also considered as a mirror which the opportunity of our language, tender meanings through using the language, tender meanings through using the language skillfully to make a new meaning with the help of word – compositions and the characters in it are all pointed out.

- The theoretical and practical significance of the research results:
The conclusions made through the research about the linguo-poetic problems are crucial for the later researchers and give them useful ways to apply. Studying the belles-lettres with poetry is a new way, to help analyse and set up new ways, too. Studying through linguo-poetic way has brought some news to the language and open other peculiarities of the poet’s epics.

The structure of the paper: The dissertation paper consists of Introduction three chapters, conclusion and the list of references.

Master:

Bayimbetova G.

Scientific advisor:

Phd., doc. Allanazarov E.

Head of the Department:

Phd., doc. Allanazarov E.

Annotaciya

Qaraqalpaq dáqtanshilǵı tariyxınan bizge belgili bolǵanıday, hár bir kórkem sóz sheberi sóz ustaxanası kóleminde ózine tán bolǵan dóretiwshilik mektebi ekenligin kóremiz.

Ádebiyatımızdaǵı qálegen sóz ustası óziniń dóretiwshilik sıńına jetiwinde eń aldımnen onıń qaraqalpaq xalqınıń biybaha sóz baylıǵına iye folklorı hám milliy ádebiyatqa bolǵan sadıqlıǵı, olardı óz shıǵarmalarında poetikalıq jaqtan qanshalıq dárejede qollana alıwı, joqırı dárejede kórkemlep súwterley alıwı imkáníyatlarına baylanıslı boladı.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayı, A. Dabılovtiń xalıq itibarına túsiwi, xalıq ardaqlaǵan kórkem sóz ustası bolıw dárejesine jetiwiniń sebebi de onıń xalıq dóretiwshiligine sadıq bolıwına dep túsiniwge boladı.

A. Dabılovtiń kórkem dóretiwshiligi tek ǵana qaraqalpaq ádebiyatında ǵana emes, al pútkil Orta Aziya ádebiyatında da ósine tán salmaǵına iye shayır.

Alıp barılǵan ilimiy jumısında shayırdıń usı bay kórkem ǵáziynesinen “Bahadır” dástanındaǵı sóz tańlawda ósine tán bolǵan shayırdıń sheberligi, onıń haqıyqıy sóz ustası ekenligin jarıqqa shıǵarıwshı til qurallarınan poetikalıq, stillik jaqtan qanday dárejede qollanılǵanın hár tárepleme tallawǵa háreket etilgenligi onıń áhmiyetligin kórsetedi.

Dabılovtiń kórkem dóretiwshiligi, sonıń ishinde “Bahadır” dáqtanı arqalı pútkil adamzat turmısın tárbiyalawshı jazılǵan hám jazılmaǵan nızamlıqlar, aldınǵı hám házirgi zamandaǵı turmıslıq mashqalalı bir nehse obrazlar arqalı, stilistikalıq jaqtan paydalanılıp kiyatırǵan kórkemlew quralları nám ózine tán bolǵan sóz tańlaw sheberligi arqalı ótkir tásirsheńlik penen súwretlegen.

Temaniń aktualıǵı. Pútkil kórkem dúniydaǵı sıyaqlı qaraqalpaq ádebiyatınıń baslı quralı sóz, onıń mánilik qásiyetleri, til bolıp, bular shıǵarmanıń haqıyqıy kókemlik dárejesine jetiwinde onıń tili dóretiwshiniń til quralların qanshalıq dárejede qollana alıwı tiykarǵı faktor bolıp tabıladı. Qaraqalpaq ádebiyatında ólmes iz qaldırǵan qálegen sóz sheberiniń tilin úyreniw birinshiden sóz sheberiniń dóretiwshilik sheberligin úyreniwge, sonıń menen birge ana tilimizdiń basqıshlı rawajlanıwında onıń shıǵarmalarınıń tiliniń belgili dáreje tásiiri, ilimiy izertlewdiń bolsa til iliminiń rawajlanıwna qanday dárejede tásir etip atırǵanlıǵın anıq belgilew zárúrliginrn kelip shıǵadı. Házirgi qaraqalpaq ádebiyatında dástanshılıq pútkil jámiyetshiliktiń ruwxıy, mádeniy rawajlanıwına da sezilerli dárejede tásir etip kiyatırǵanlıǵın kóriwge boladı.

Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoev: “Biz ruwxıy qádiryatları, milliylikti tiklewge, milliy ózligimizdi ańlawǵa háziirgi kúnde múmkinshilikler bar eken, onnan aqıl tirezisi menen paydalanıp, xalıqmızdıń sóz zergerlerine itibardı kúsheytiwimiz zárúr hám bul tábiyiy halat dep túsinemiz”,-degen edi. [1.12.]. Qaraqalpaq ádebiyatı dúrdanaları ózine tán bolǵan dóretiwshilik mektebi bolıp tabıladı. Dúniya ádebiyatı sıyaqlı qaraqalpaq sóz ystalarınıń sheber dóretiwshilik dárejesine jetiwi eń aldı menen onıń milliyligimizge sadıqlıǵı, olardı óz dóretiwshiliginde poetikalıq jaqtan qansha muǵdarda úlken sheberlik penen jarıtıp bere alıwıma baylanıslı.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırları A. Dabılovtiń xalıqtıń júregine jol tawıp, onıń mehrine, muhabbatına erise alanlıǵınıń sebebi de sonnan. A. Dabılov óz dóretpeleri menen tek ǵana qaraqalpaq ádebiyatında emes, al pútkil túrkiy xalıqlar ádebiyatında da belgili dárejede abıroyǵa, húrmetke iye. Ilimiy izertlew jumısında shayırdıń ózine tán tákrarlanbas sheberlikti júzege

shıǵarıwshı til qurallarınıń qanshashlıq dárejede izertlewge háreket etilgenligi onıń aktuallıǵın belgileydi.

A. Dabılov óz dóretiwshilik mektebi de qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında óz salmaǵına iye bolıp ǵana qalmastan, XX ásir qaraqalpaq ódebiyatınıń tariyxında jańa ózine tánjańa basqıstı ashıp berdi hám jarattı.

XX ásir baslarında xalqımız basında turǵan siyasiy jaǵdaylarǵa qaramastan bul dáwirde A. Muwsaev, S. Majitov, S. Nurımbetov, Á. Óteпов, N. Dáwqaraev, A. Begimov, J. Aymurzaev h.t.b.. lar jańa dáwir wákılleri realistlik turmıslıq kóz qarastan dóretiwshilik penen haqıyqıy dáwir talabın ayta basladı.

A. Dabılov áne usınday dáwir talabı juwapkershiligin moynına alǵan qaraqalpaq ádebiyatında eń jariq juldızlardıń birine aylana basladı.

S. Nurımbetorov óz dástansılıǵında jámiyetlik turmıstaǵı barlıq nızamlıqlar, zamanlaslarınıń mashqalaların hár qıylı real turmıslıq obrazlar arqalı, kórkem súwretlew quralları arqalı ayırıwsha sheberlik penen súwretley aldı.

A. Dabılov dóretiwshiligi óziniń tákrarlanbaytuǵın sozlik baylıǵı, sózden sheber paydalanıw arqalı onıń gózzalıǵı, xalıqshıl ruwxıy dúnyası menen oqıwshı qálbinen tereń orın alǵan. Shayırdıń “Bahadır” dástanınıń ózine tánligin támiyinleytuǵın til quralların úyreniw temanıń aktuallıǵın belgileydi.

Temanıń úyreniliw dárejesi. Til iliminde sońǵı jılları kórkem shıǵarma tili, onıń sóyleminiń jeke individlerinde ózine tán bolǵan táreplerin úyreniwde, sonıń menen birge kórkem shıǵarmanı lingvopoetikalıq jaqtan analızlewge ayırıqsha itibar qaratılıp atır.

B. Dabılov dástanları jariq kóre baslaǵannan baslap keń jámiyetshiliktiń itibarın ózine tarta basladı. Kórkem sóz sheberleri, kritikashılar, tilshi ilmpazlar ózleriniń shayır dóretiwshiligine ózleriniń bahaların dere basladı.

Professor Á. Paxratdinov - A. Dabılovtıń “Bahadır” dáctanı baspadan shıǵıwı menen respublikanıń oqıwshılar jámiyetshiligi tárepinen qızǵın

quwatlawğa eristi. Ol tek shayırdın jeke dóretiwshuiliginiń jemisi emes, ol pútkil sol waqıtlardağı qaraqalpaq ádebiyatınıń jemisi boıp tabıladı,- dep dáastanğa joqarı baha beredi. [2.189.].

“Abbaz shayırdın lirikalıq qosıqları hám Bahadır dástanınıń ózi onıń ólmes miyrası. Dástanlarında qansha qanatlı sózler, aforizmler, naqıl-maqallar bar. Bunıń bárin shayırdın ózi dóretti, slógılargá úlgi etip qaldırdı. Bunday qanatlı sózlerdi tek ǵana úlken talant iyesi, tuwma shayırlıǵı bar, ómirdi tereń túsingen oyshıl shayırlar ǵana dórete aladı. Abbazdı oylanbay oqıy almaysań, ol seni súysindiredi, oylandıradı, ol seni háreketke keltiredi, ómir aǵısınıń tikenekli de, taslaqlı da, ashıq-aydınlı jollarına da jeteleydi. Shayır turmıs shınlıǵın ayttı, tek turmıs haqıyqatlıǵınan dóregen sóz ǵana jasay aladı”, - dep pikir bildirgen T. Mámbetniyazov. [3.178.].

Akademik M. Nurmuxamedov A. Dabılovtıń dóretiwshiligin qaraqalpaq ádebiyatındaǵı jańa basqısh ekenligin atap kórsetiw menen birge onıń novatorlıǵın, keń kólemli ideyalarǵa bay ekenligin bildirip ótedi. [4.134.].

Dástanlar jazıwǵa wáde etemen,

Jazǵannan soń aldınıızdan ótemen,

Sol wádeme opalıq qılıp jetemen,

Tutilmasa tilim meheh qulaǵım.,-dep shayır qaraqalpaq ádebiyatında jazba dástan dóretiwde bergen óziniń wádesiniń ústinen shıǵadı.

Ataqlı ózbek shayırı Gafur Ǵulam “Abbazdı óziniń ustazı dep, al ózin onıń shákirti” dep atadı. [1.15.]. Onıń “A. Dabılov qaraqalpaq ádebiy tilin rawajlandırıwǵa da kóp miynet sińirdi Qaraqalpaq poeziyasın ushqır sózler menen bayıttı. Onıń tvorchestvosı A.N. Tolstoydıń “xudojnik óz iskusstvosı menen birge ósedı. Onıń iskusstvosı ózi tásirlegen xalıq penen birge

ósedı”,degenindey qaraqalpaq xalqı menen birge ósti, kámalğa keldi”,- dep pikir bildirgen edi.

Shayır xalıq penen birge boldı hám sol dáwirdiń talabınan shıǵıp ketpedi. “A. Dabılov qarqalpaq poeziyasınıń kúshli lirik shayırı bolıw enen birge onıń táriplewshısı de boldı”,- dep pikir bildiredi. N. Japakov. Haqıyqatında da ol óz zamanınıń novator shayırı sıpatında lirikalıq qosıqlar, yumor-satıralıq, tolǵaw hám termeler dóretiw menen birge keń kólemli poetikalıq shıǵarmalar jazdı. A. Dabılovtıń “Bahadır dástanı” ilimpazlardıń pikirinshe onıń poeziyasınıń shıńı dep esaplanıldı. Ol milliy hám dúnyalıq folklorlıq shıǵarmalardı tereń úyrengeń hám keń poetikalıq shıǵarma janırınıń nızamlılıqların meńgergenligi sebepli, sonday-aq, xalıqlıq dástanlar úlgisinen sheberlik penen paydalandı hán jazba dástanslılıqtı taǵıda alǵa rawajlandırdı. Sonlıqtan xalıq dástandı házirgi kúnde de joqarı bahalaydı. Shayırdıń taǵı bir jetiskenligi hám dástannıń qunlılıǵı ol xalıq tilinen sheber paydalanǵanlıǵı bolıp tabıladı. “Ana tilimizdi tereń úyrengeńligi, til baylıǵınan keń kólemde onnan keregin dástanda durıs hám orınlı paydalanǵanlıǵı sezilip turadı”-dep onıń sheberligin joqarı bahalaydı S. Niyetullaev. (4.12.)

Shayırdıń sóz tańlawdaǵı sheberligi analizlew de lingvistikalıq kóz-qarastan da úlken áhmiyetke iye bolıp tabıladı. Sebebi, dástan tilin úyteniń arqalı shayırdıń jeke individual stili ayrıqsha kórinip turadı. Lingvistikada onıń dóretken dástanınıń kórkem tiliniń ósine tán tárepleri, til qurallarınan paydalanıw sheberlikleri baslı maqset bolıp tabıladı.

Izerlewdiń maqseti. A. Dabılovtıń “Bahadır dástan”ın lingvopoetikalıq jaqtan analizley otırıp, shayır tiliniń kórkemlew qurallardan, stilistikalıq figuralardan paydalanıwdaǵı sheberligi, ulıwma til baylıqların qollanıwdaǵı ózine tán ózgesheliklerin úyreniw arqalı qaraqalpaq ádebiy tiliniń rawajlanıwındaǵı ornın anıqlawdan ibarat.

Izertlediń wazıypaları. Izertlewdiń maqsetin ámelge asırıwda tómendegi wazıwpalar belgilep alındı:

- A. Dabılotıń “Bahadır dástanıń” lingvopoetikalıq jaqtan úyreniwdiń áhmiyetin belgilew;
- Shayır dóretiwshiliginiń, sonıń ishinde onıń portikalıq shıǵarmasınıń qaraqalpaq tili ilminde úyreniliw barısın ilimiy jaqtan bahalaw;
- “Bahadır dástanı”nıń leksikalıq-semantikalıq ózine tán qásiyetlerin lingvopoetika menen baylanıslı túrde analilew;
- “Bahadır dástanı”nda konnotativlik mánini jarıqqa shıǵarıwshı stilistikalıq qurallardı lingvopoetikalıq tárepten talqılaw;
- “Bahadır dástanı”nda kórkemlew qurallarınan paydalanıw sheberligin hám shayırdıń ózine tán tárepleri ashıp beriw;
- A. Dabılovtıń qaraqalpaq poeziyasında tutqan ornın, onıń qaraqalpaq tiline, til baylıqlarınan paydalanıw barısındaǵı ózine tán sheberlik qásiyetlerin, tilge qatnasıń

Isertlewdiń ilimiy-teoriyalıq jańalıǵı. A. Dabılovtıń dástanınıń tillik kórkemligin úyreniy barısında júzege kelgen tómendegi ilimiy- teoriyalıq, hám ámeliy nátiyjelerdi qaraqalpqa lingvistikası ushın bolǵan áhmiyetin jańalıq sıpatında kórsetiw múmkin:

- “Bahadır dástanı”nıń kórkem lingvistikalıq tárepleriniń úyreniliwi tariyxı birinshi ret xronologikalıq tárizde analizlendi hám basqa da dástanlar menen menen salıstırıldı.
- “Bahadır dástanınıń kórkemligine tillik ózgesheliklerine pikir bildirilgen barlıq ilimpazlardıń pikirleri haqqındaǵı maqala, monografiyalar hám basqa da ilimiy miynetler toplandı, úyrenildi hám olardıń bibliografiyası dúzildi;
- “Bahadır dástanı”nıń lingvopoetikalıq qásiyetlerin lingvistika pání kóleminde úyreniwdiń abzallıǵı hám áhmiyeti barısında ilimiy

tiykarlangan halda pikirler bildirildi, juwnaqlar shıǵarıldı hám usınıslar bildirildi;

“Bahadır dástanı”nınıń lingvopoetikalıq qásiyetlerin úyreniwge qaratılǵan lingvopoetikalıq analizlew jolları islep shıǵıldı;

- “Bahadır dástanı”nda kórkemlew qurallarınıń jedel qollanılıwı úytenilip, eń kóp qollanılǵan stilistikalıq qurallar anıqlandı;
- “Bahadır dástanı”nda qollanılǵan salıstırwlardıń tábiyatına súylene otırıp, olarǵa jańasha sın berildi.
- Temaǵa baylanıslı qollanılǵan atamalarǵa belgili dárejede minásebet bildirilip, ilimiy jaqtan tiykarlangan atamalar usınıs etildi.

Izertlewdiń obykti hám predmeti sıpatında. A. Dabılovtıń “Bahadır dástanı” alındı. Dástan bir neshe ret túrli toplamlarda, basılımlarda basılıp shıqqan bolsa da onıń óz aldına basılǵan kitabı tiykar etip alındı.

Izertlewdiń metodologiyalıq tiykarı hám izertlew usılları. Izertlewdiń metodologiyalıq tiykarın filosofıyanıń forma hám mazmun, sebep hám aqıbet, ulıwmalıq-jekkelik kategoriyalarınan ibarat. Tiykarınan lingvopoetikalıq, stillik hám salıstırw arqalı tallaw usullarınan keń paydalanıw názerde tutiladı. Jaqlawǵa alıp shıǵılıp atırǵan tiykarǵı jaǵdaylar.

4. Abbaz Dabılv dáctansılıǵında sóz hám onıń mánileri kópshilik jaǵdaylarda konnotativlik qásiyetke iye bolıp keliwi menen ajıralıp turadı. Shayır kórkem stilge tán sózlerdi olardıń mánilik tereń sezgen halda qollanıw menen birge, antonim, sinonim sózlerdiń lingvopoetikalıq qásiyetlerinen de sheberlik oenen payadalabnǵanlıǵın kórsetiw.

5. Shayır dóretiwshiliginde naqıl-maqallardıń hám súǵretlew qurallarınıń poeziya yamasa stilistika talabı menen dóretiwshilik penen qollanǵanlıǵı dástanda tásirsheńlik, filosofiyalıq qusaǵan qásiyetlerdi támiyinlegenligin belgilew. Dástanda xalıq naqıl-maqalları menen sóz oyınlarınıń ayırımlarınıń ekspressiv–emociynal boyawlar tásirsheńligin kúsheytkenligi, olardıń súwretlew hám obrazlılıqtı dóretiw maqsetinde xızmet etkenligin kórsetiw.
6. Ana tilimiz jámiyetshilik rawajlanıwınıń aynası eken, belgili dárejede A. Dabılovtıń “Bahadır” dástanı da házirgi tilimiz imkánıyatların, onıń názik mánolik táreplerin, yaǵnıy sózdi sheber qollanıw, jana mánilikkr iye birliklerdi payda etiw, xalıq tilinen dóretiwshilik penen paydalanıw hám basqa da sóz oyınları arqalı onıń dástanında óz kórinisin tapqanlıǵı, yaǵnıy shayır dóretiwshiliginde jańa sóz mánileriniń payda etilgenligi, obrazlılıqtı ayırıqsha dóretiwshilik penen támiyinlegenligin belgilew;

Izertlewdiń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti. Ilmiy jumısta lingvistikalıq poetikanıń bir qatar mashqalalarına tán bolǵan juwmaqlarımız kelesi waqıtları bul tarawda jumıs alıp baratuǵın izertlewshiler ushın belgili dárejede jol jobalar beriwi múmkin. Kórkem shıǵsrmanıń tyillik poetikalıq birlikte úyreniliwi kórkem shıǵarmanıń talqılanıwında jańasha baǵdardıń qalıplesiwi hám jetilisip barıwına járdemi tiyedi. Lingvopoetikalıq isertlewler tilimiz támiyatına tiyisli bir qansha ilimiy jańalıqlar alıp keliw, shayır dástansılıǵında onıń poetikalıq rawajlanıwınıń ózine tán tárepleri tuwralı juwmaqlar shıǵarıw múmkinshiligin tuwdıradı. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń taǵıda mánilik jaqtan bayıwına, xızmet etedi.

Izertlediń bahalanıwı. Iserlew dawamında erisilgen tiykargı juwmaqlar Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı qaraqalpaq tili

kafedrası májilisinde tsıqılawdan ótip, unamlı bahalangán. Magistrlik dissertaciya temasına baylanıslı eki maqala hám tezisler shıǵarılǵan.

Magistrlik dissertaciyanıń qurılısı. “Abbaz Dabılovtıń “Bahadır” dástanınıń lingvopoetikalıq analızı” atamasındaǵı magistrlik jumısı kirisiw, úsh bap, juwmaqlaw hám paydalanılǵan ádebiyatlar diziminen ibarat.

Kirisiw.

Qaraqalpaq til iliminde keyingi jıllarda kórkem ádebiyat tili mashqalaları, arnawlı bir kórkem sóz sheberi óz dóretpelerinde tilden paydalanıw sheberligi, shayır yamasa jazıwshınıń anaw yamasa til ólshemi birliklerin qollanıwdaǵı ózine tán ózgesheliklerin anıq hám tolıq ashıp beriwge qaratılǵan belgili dárejede izertlewler alıp barılmaqta. Bunday lingvistikalıq izertlewlerdiń misalı sıpatında bir qansha jumıslardı misal etip kórsetiw múmkin.

Tildiń hár túrli táreplerin izbe iz tárizde birlestitip, onı birden ber pútinlik, bir sistema sıpatında úyreniw til iliminde XX ásirdiń jigirmalanshı jıllarında qalıplesti hám sistem-strukturalıq til ilimi ataması menen dúnyaǵa belgili boldı. Sonıda aytıp ótiw orınlı, Ferdinand de Sossyur tiykar salǵan XX ásir sistem lingvistikası bawırına onlaǵan jańa lingvistikalıq aǵım hám mektepler payda boldı, olar tárepinen bir qansha házirgi kúnde de úlken áhmiyetke iye jetiskenlikler qolǵa kiritildi.

Türkiy til áleminde, sonın ishinde ózbek tili izertlewlerinde Alisher Nawayının kórkem shıǵarmaların tili kórkem sheberlik tárepten úyrenilgen. Onın kórkem stiline tán bolǵan tillik qurallar, olardan sheberlik penen paydalanǵanlıǵın bir qatar ilimpazlar ahip beriwge erisken.

Búgingi kúnge kelip kórkem shıǵarma tili mashqalaları menen shuǵıllanıwdıń ayrıqsha tús aǵanlıǵı til birlikleriniń kórkem shıǵarmada júzege shıǵıw máseleleri kúnnen kúnge anıq seziniwimizge, olardıń kórkem ádebiyatta qalıplesiwi hám kórkem estetikalıq tásin keńirek kólemde túsiniwimize kómekshi quralın ótep kiyatır.. Tilimizdegi barlıq birlikler kórkem ádebiyatta kórkemlew qural wazıypasın atqarsa da, olardıń ekspressivlik jaqtan máni ańlatıwı hám kórkem shıǵarmadaǵı lingvistikalıq hám kórkem-estetikalıq wazıypasın tolıq talqılaw, analz etiw ushın júdá kóplep izertlewler aıp barılıwı kerek.

Tili iliminiń lingvopoetikaǵa tiyisli búgingi kún rawajlanıwında kórkem tildi úyreniwde kóplegen leksikalıq birliklerdiń lingvopoetikasına tiyisli jumıslar kózge taslanadı. Ilimpazlar kórkem shıǵarmanıń tilin tereń analiz etiw, leksikalıq, semantikalıq, grammatikalıq birliklerdiń kórkem shıǵarmadaǵı kórkem-estetikalıq bahasın ashıp beriw hám ásirese lingvopoetikalıq maqsetler menen tiykarlap talqılaw boyınsha bir qansha jumıslar islendi.

Dúnyalıq til iliminde sóz semantikasına, sóz mánisine baylanıslı oǵada áhmiyetli mashqalalar boyınsha ilimiy jaqtan búgingi kúnde kóp sanlı monografiyalıq miynetler, toplamlar, ilimiy maqalalar, qollanbalar hám taǵı basqa da jumıslardıń dóretilip, olar lingvopoetika iliminiń jetiskenliklerin belgili dárejede bayıtıp kelmekte. Ayırımlarına, atap aytqanda temaǵa tikkeley baylanıslı, jumıstı jazıwda kóbirek paydalanǵan Sh.Ballidiń, R.A.Budagovtıń, A.A.Reformatskiydiń, V.V.Vinogradovtıń, G.O.Vinokurdıń, A.İ.Gvozdevtıń, Yu.S.Stepanovtıń, L.A.Bulaxovskiydıń, A.İ.Efimovtıń miynetlerin¹ ayrıqsha

¹ Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961. Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. М., 1967. Писатели о языке язык писателей. М., 1984. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1960.

atap, belgili dárejede sóz etiwdi orinlı dep sanadıq. Olardıń miynetlerinen jumıstı jazıw barısında keń túrde paydalanıldı.

Túrkiy til iliminde de kórkem shıǵarmanıń tilinde til baylıqlarınıń, sóz óneriniń, súwretlew qurallarınıń biri qatarında sózlerdiń awısqaq mániler sıpatında stillik qollanıw ózgesheliklerin jeke til materiallarınıń tiykarında úyreniwge belgili dárejede dıqqat awdarılıp kiyatır. Mısalı, ózbek tili iliminde kórkem shıǵarmanıń tili haqqındaǵı máseleler arnawlı monografiyalıq izertlewlerdiń, kandidatlıq hám doktorlıq dissertatsiyalardıń obektleri sıpatında lingvistikalıq kórqarastan izertlenilip, ilimiy nátiyjeleri tyurkologiya ilimin bayıtıwda sebepshi bolıp atır.²

Olarda kórkem ádebiyat tili, sózlerdiń funktsional qollanıwında ayrıqsha tarmaqlarınıń biri retinde ózine tán leksikalıq-semantikalıq, grammatikalıq, lingvopoetikalıq jaqtan ózgeshelikleri menen sıpatlanadı. Kórkem shıǵarmada til birlikleriniń tildiń lingvopoetikalıq quralları sıpatında estetikalıq talaplarǵa sáykes tańlap qollanıw jaǵdayları ulıwma, sonday-aq belgili bir ádebiy shıǵarmalardıń bazasında úyrenilip, stillik qollanıwı boyınsha ilimiy talqıǵa alınadı. Bul boyınsha L.Abdullaevanıń, S.Ashirbaevtıń, A.Mamajanovtıń monografiyalıq miynetleri dıqqatqa ılayıq. Olarda sáykes til birlikleriniń kórkem dóretpelerde stillik qollanıwı menen bir qatarda, tilde súwretlew qurallarınıń biri sıpatında metaforalardıń qollanıw ózgeshelikleri ózbek tili materialları tiykarında keńnen úyreniledi. Sonday-aq, İ.Mirzaevtıń, R.Quchkartaevtıń, Sh.Kazakovtıń, İ.K.Shukurovtıń izertlewlerinde

Виноградов В.В. Наука о языке художественной литературы и ее задачи. М., 1958.. О языке художественной литературы. М., 1959. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963. Винокур Г.О. Об изучении языка литературных произведений «Избранные работы по русскому языку». М., 1977. Степанов Ю.С. Французская стилистика. М., 1965, Л.А.Булаховский. Введение в языкознание, 1954, Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1965, Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М., 1969.

² Аширбаев С. Структурно-семантическое особенности простого предложения в прозаических произведениях Алишер Навои, докт.дис. Т., 1990. Усманов Х.С. Лингвистические особенности языка Лутфий. А.К.Д. Т., 1986. Мирзаев И.К. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста (на материале современной узбекской поэзии) А.Д.Д. Т., 1992. Казаков Ш. Семантика-стилистические Особенности эмоционально оценочной лексики драм Хамзы. А.К.Д. Т., 1990, Садыкова М.М. Стилистика глагола в современном узбекском литературном языке. А.Д.Д. Т., 1991. Кучкартаев И. Семантика глаголов речи в узбекском языке. А.Д.Д. Т., 1978. Мамаджанов А. Стилистические Особенности сложных предложений современного узбекского литературного языка. А.Д.Д. Т., 1991. Шамсиддинов Х. Ўзбек тилида сўзларнинг функциональ синонимлари. А.Д.Д. Т., 1999. Абдуллаева Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы. Т., 1979 Турсунов С. Лексическое особенности дастана «Алпамыш» А.К.Д. Т., 1990.

metaforalardıń kórkem súwretlewde stillik qollanıwı haqqındaǵı áhmiyetli baǵdarlardı tolıq ańlawǵa boladı. R.Quchqartaevtıń miynetinde sóz sheberiniń shıǵarmalarında dúzetiwler endiriwdegi lingvistikalıq hám ekstralingvistikalıq faktorlardı anıqlaw, avtorlıq dúzetiwlerdiń semantikalıq, stilistikalıq hám estetikalıq áhmiyetliligi, A.Kahhardıń ádebiy dúzetiwleriniń óz shıǵarmalarınıń jeke dóretiwshilik stili, sonday-aq ózbek kórkem ádebiyatı shıǵarmaları hám ózbek ádebiy tilin rawajlandırıwdaǵı ornı tuwralı ángime etiledi. Dúzetiwlerdiń tiykarında anıq hám jetkilikli túrde analizlenedi hám bahalanadı. Onda sinonimiya problemasıń jazıwshınıń jeke stilin úyreniwde baslı másele sıpatında qaralǵanlıǵı, soǵan saykes ádebiy dúzetiwler endirilip barılǵanlıǵı, ózge til elementleriniń leksikalıq-semantikalıq jaqtan durıs qollanıwı haqqında bahalı pikirler júrgiziledi, eń kerekli jerinde tańlanılıwı kórkem shıǵarmanıń tiliniń baslı shárti ekenligi A.Kahhar dóretpesiniń materialları tiykarında dáliyllenedi. Qahhardıń ájayıp kórkem sóz ustası sıpatında tildegi kórkem súwretlew qurallarınıń kereginshe dóretiwshilik penen durıs stillik maqsette puxta paydalanǵanlıǵı tastıyqlanadı³. Ózbek tili iliminde X. Dániyarov, S. Mirzayev, X. Samadov, I. Qochqortoyev, M.Mirtojiev, N. Mahmudov hám de Sh. Shoabdurahmanovlar ayrıqsha dıqqatqa ılayıq bir qancha ijumislardı ámelge asırdı. Kókip turǵanımızday, ózbek til iliminde kórkem shıǵarma tiliniń lingvopoetikası boyınsha bir qancha jumıslar islengenligin kóriwge boladı. Biraq bul baǵraddaǵı izertlewler sheńberi qancha kóp bolǵanı menen, olar kórkem ádebiyatımız tariyxında ayrıqsha orın tutatuǵın shıǵarmalardıń barlıǵın qamtıp alǵan emes. Kórkem ádebiyat stili basqa stillerge qaraǵanda, N.Korleteyanudıń ádil tastıyqlawı boyınsha, obrazlılıǵı, emotsionallıǵı, sózdiń awısqaqan mánilerinen kóbirek paydalanılıwı, ellipsis, t.b. usaǵan konstruktsiyalardıń dialektizmler menen ápiwayı sóylew tili elementleriniń jiyyi qollanıwı, sonday-aq basqa funktsionallıq stil elementleriniń de súwretlewdiń

³ Кучкартаев И. Көрсетилген мийнети., 112-бет.

til quralları xızmetinde de keń qollanılatuǵınlıǵı eskertiledi⁴. Sóz kórkem súwterlewdiń quralı, obraz jaratıwdıń, onı individuallastırıwdıń áhmiyetli faktorlarınan biri esaplanadı. Sózsiz, ekspressivlikti túsindiriwshi fonetikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik qurallar qatnasıwısız obyektivliktegi barlıqtaǵı zatlardı, hádiyselerdi, waqıyalardı anıq súwretlew múmkin emes. Erte waqıtlardan-aq sózlerdiń qollanıwında áne sonday leksikalıq, semantikalıq toparlar hám hár qıylı mánilik ózgerisler qalıplestiriw jolları payda etilgen. Bunıń nátiyjesinde kórkem shıǵarmanıń calmaǵı artqan hám óz kórkemlik áhmiyetin saqlaǵan halda búgingi kúnge shekem jetip kelgen. Sistem tili iliminiń jáhán boylap keń tarqalıwı túrli sistemaǵa tán bolǵan tillerdiń ishki dúzilisin sistema sıpatında izertlewge itibarın tarttı hám kúsheytti. Tildiń barlıq basqışları sistemalastırılǵan nızamlılıqlar tiykarında úyrenile basladı. Solardıń ishinde qaraqalpaq tiliniń fonetikasınan baslap sintaksisine shekem bir qatar tilshi ilimpazlar tárepinen sistemalastırıw arqalı izertlendi. Bunday qubılıs qaraqalpaq tili iliminde úlken burılıs boldı. Dástanda til birlikleri hár qıylı mánili formalarda óz kórinisine iye boladı. Kórkem shıǵarma tili kórkem sóz ustası aldında shıǵarmanıń tásirsheńlik kúshin arttırıw ushın tildiń barlıq fonetikalıq, leksikalıq hám grammatikalıq qurallarınan sheberlik penen paydalanıw, tańlaw hám sóz sheberiniń ózine ǵana tán bolǵan stillik súwretlew formaların jaratıw múmkinshiligin payda etedi. Shayıq A. Dabılov ta bunday múmkinshiliklerden óz sheberligine súyenip sóz saplaw, tańlaw hám olarǵa stillik máni júgin artıwda sheberlik kórsetkenligi menen ajıralıp turadı.

⁴ Корлэтеяну Н. Проблема стилевой дифференциации литературных языков. «Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР». Ашхабад.: 1968

I bab. A. Dabilovtiń “Bahadır” dástanınıń fonetikalıq hám fonografiyalıq qásiyetleri.

1.1 Dástandaǵı segment waqıyalardıń stilistikaiq ózgeshelikleri.

Qaraqalpaq lingvopoetikasınıń teoriyalıq tiykaralrın qalıplestiriw hám islep shıǵıw, olardı bir sistemaǵa salıw, onıń izertlew usılları hám quralların, qálplesiw tiykarların taza halda úyreniw, barlıq túsiniklerdi toparalrǵa bóliw hám sol jol menen kórkem obrazlılıwtı támiyinlewshi wurallardı da til sisteması jaǵınan izertlew menen shuǵıllanılǵan izertlewlerde ekspressivlikti támiyinlewshi qurallar tómendegi izbe-izlikte izertlengen. Til iliminiń fonetika tarawında sóz sesleri úyreniletuǵın bolsa, onıń wazıypasına tiykarlanıp, izertlew obektine boyınsha bólip úyreniledi. Sóylewdiń fonetikalıq bólimlerin úyreniwge qarap fonetika eki túrli boladı. Birinshisi - segmental fonetika, ekinshisi - suprasegmental fonetika.

Til pikir gúritiw quralı sıpatında bolıwı menen birge insanlarǵa sezimlilik penen tásir etiw quralı bolıp tabıladı. Bunday sezim tuyǵılardıǵa tásir etiw sózlerdegi tiykarǵı denotatlıq mánige tiykarlangan qosımsha konnotativlik mánilik wazıypasın atqaradı. Konnotativlik máni komponentlerin dúziwshi “stilistikslıq boyawlar” fonetikalıq til qurallarında da kúshli emociya menen beriledi. Bular tómendegilerden ibarat:

- sóz sesleriniń aytılwında, jasalıwı menen baylanıslı ekspressivliktiń payda bolıwı;
- sózlerdiń dawıslaw kórinisin ózgartirip aytıw, sózlerde seslerdi kóterińki yamasa pás hawazda túsińki aytıw, alliteraciya arqalı zawıqlanıw, hawlıǵıp súwretlew hám t.b.;
- bahakaw komponenti – sózde tastıyıwlaw yamasa biykarlawdı intonaciya arqalı aytıw;
- sózde belgi, muǵdar dárejesiniń kúchliligin bildiriwshi ses sozımlılıqları;

- sóylewshiniń belgili bir betke hám hádiyselerge baylanıslı hár qıylı qatnaslarda súwretlewshi pragmatikalıq máni, ysǵnıy geminaciya yamasa pauzalar arqalı qosımsha boyawlar arqalı súwretlew;
- sóylewdiń wazıypalıq usılları menen baylanıslı qosımsha máni komponenti hám basqalar.

Ózimizdiń izertlewimizde de mine usı isertlewdiń ózine tán táreplerine súyengen halda A. Dabılovtıń “Bahadır” dástanındaǵı fonetikalıq ses birlikleri járdeminde támiyinlewshi qurallardı úyrenip shıqtıq hám nátiyjeli qollanılǵan seslik birliklerdi jumısımızda kórip chıǵıwǵa háreket ettik.

Qaraqalpaq tiline mámleketlik til biyliginiń beriliwi bul baǵdardaǵı segment hám supersegment qurallardan durıs hám ónimli paydalanıp, sóylewdi jánede keń, hám de gózzal, tásirsheń, oynaqlıq penen beriwdi esapqa alınadı.

Sóylew sesleriniń payda bolıwı hám olardıń qásiyetlerin úyreniwshi fonetika - segmental (segment – sóz bólegi) fonetika dep ataladı. Segment birliklerge sóylew sesleri hám buwın kiredi eken, bunday birlikler morfema hám sóz quramında izbe-iz keledi. Sóylew seslerinen úlken bolǵan fonetikalıq birlikler bolsa suprasegmental fonetika yamasa prosodika dep ataladı. Suprasegment elementlerge buwın, ayrıqsha belgi hám intonaciya kiredi. Bunday birlikler sózge, frazaǵa, gápke yamasa sóylemge tuwrıdan-tuwrı baylanıslı bolıp, olardı sóz, gáp yamasa sóylemnen ajratılǵan halda kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı. Sonıń ushın da tilshi ilimpaz M.Mirtojev bunday hádiyselerdi tallap, analiz qılıp, ústeme hádiyse dep ataǵan. Awıseki sóylewge tán bolǵan supersegment qutrallardan biri intonaciya bolıp tabıladı. {10.18.}.

Isertlewlerden belgili bolǵanıday, kórkem tekstti analiz etiw procesinde fonetikalıq birliklerdiń estetikalıq qásiyetlerine de ayrıqsha itibar qaratuw lazım. Poeziyalıq tekstte sóylew sesleriniń imkánıyatları tez hám qolaylı aytıladı. Sebebi kórkem shıǵarmada ózine tán gózzal, tásirsheń intonaciya boladı. Bunday intonaciyaǵa seslerdi stillik jaqtan qollaw nátiyjesinde erisiledi.

Tiykarinan poeziyada alliteraciya(dawıssızlardıń tákirarlanıwı), assonans (dawıslılardıń tákirarlanıwı), geminaciya (dawıssızlardı qabatlastırıw) qusağan fonetikalıq

Haydarov A. Badiiy tasvirning fonostilistik vositalari: filol. fanlari nomzodi diss... avtoref. – Toshkent, 2008.

Jamolxonov H. Hozirgi o`zbek adabiy tili. Toshkent, Talqin, 2005. 18-19-bet.

Qilichev E. Intonatsiya haqida mulohazalar // O'zbek tili va adabiyoti. 2001 yil, 1-son. 63-bet.

usıllardan paydalanıladı. Qosıqta dawıslılardı sozıw, dawıssızlardı qbatlastırıw, seslerdı tákirarlaw, sózlardı nadurıs aytıw, seslerdı arttırıw yamasa seslerdı túsirip qaldırıw qusağan fonetikalıq usıllar járdeminde ekspressivlik-emociyonallıq támiyinlenedi. Seslerdı stillik jaqtan qollanıw menen baylanıslı nızamlıqlardı jazıwda “tap ózindey” etip bere alıw imkáníyatı cheklengen. Biraq, sóylemde hám de kórme shıǵarmalarda bayanlaw muwapıqlastırılıwına qarap fonografikalıq qurallar járdeminde erisiw múmkin. Aristotel jasağan zamanlarda-aq sózdiń sóylew tárizi hám onı tap sol turısında jazıwǵa kóshiriw mashqalası ilimpazlar itibarın tartıp kelgen.

Ádette seslerge, ásirese háriplerge bir qıylı formada mánilik júk artıw múmkin emes. Shayır kórkem dóretpе qaharmanları sózlerine olardıń ruwxıy halatın, emociyasın, sezimlerin jazıwda ashıp beriw ushın bir qansha quramalı dárejelerdi keltirip shıǵarıwı múmkin. Shıǵarma qaharmanları ruwxıyatındaǵı ishki tolǵanıslar, quwanış sezimleri, zawıqlanıw, qapashılıq, razılıq, tańlanıw, jalınıw, hayran qalıw, qızǵanısh, kemsitiw, dálkeklew, marapatlaw, soraw, basqılaw, qanaatlanbaw, narazılıq, tilek bildiriw, qollap-quwatlaw qusağan sezimtal halatlardı anıq ashıp beriwde sóz sheberi dawıslı yamasa dawıssız birewden artıq jazıw usılı - fonografikalıq qurallardan paydaladı. Ózbek tilshi

ilimpaz Marufjan Yuldashev lingvopoetikağa tán izertlewlerinde fonografikalıq qurallardı ajratıwdı bir neshe túrlerge bólip úyrengen. Mısalı:

1.Dawıslı háriplerdi birewden zıyat jazıw arqalı. Bunda dawıslı hárip sozılınqı jasalıp aytılw túsiniledi. Qaharmannıń situaciyağa, jaǵdayǵa bolǵan qatnası dawıslını sozılınqı aytıw arqalı júzege shıǵadı. Ilimpaz A. Abdullayev bunday jaǵdaydıń bolıwı ilimiy ádebiyatlarda usınday usıl arqalı belginiń normadan kúshli yamasa kúshsiz, kemis ekenligin túsindiriwdе paydalanıwın bildirip ótedi. Dawıslı háriplerdi arttırıp aytıw shıǵarma qaharmanınıń ruwxıyatın, halatın tez hám túsinikli tárizde anıqlap alıwǵa járdem beredi. Dawıslı sestі aytıwdı qanday hám qaysı waqıtta ámelge asırıw sóz sheberinen ayırıqsha stilislikalıq sheberlikti talap etedi. Ayırım waqıtları bunday halatlar shıǵarmanıń kulminatsiyalıq, túyinniń sheshimi, shıǵarmanıń baslı ideyasına tiykar boladı. Bunday halatlar kórkem sóz ustası A. Dabılovtıń dástanıda kóplep ushırasadı. Mısalı:

УСЫ ЖЕРГЕ МЫСАЛ КИРГИЗ бмн мысал болады

Keltirilgen bul eki misalda turmıstıń eń ayanışlı waqıtları, yaǵnıy óz perzentiniń zarı h.t.b.

Fonetikalıq stilik qurallardıń talqılaw órisi júdá keń. Biraq bul tarawda ilimiy kóz qarastan jeterli dárejede izertlewler kóp emes. Fonografikalıq stilistika dep ayıp atırǵanımız fonostilistikada sóylewdiń stilleri menen baylanıslı materiallardıń akustikalıq-artikulyaciyalıq hám de prosodikalıq (ritmikalıq-intonaciyalıq) qásiyetleron belgilaw eń áhmiiyetli bolıp tabıladı.

Fonostilistikada orfoepiya menen baylanıslı sóylew stillariniń wazıypasın belgilew, awızeki sóylew stilleri, ásirese, kórkem sóylem stilinde sóylem sesleri, sóylewdiń konnotativ mánileri, sonıń menen birge intonaciya, pauza hám pát qusaǵan supersegment elementlerdiń qollanılwı menen baylanıslı fonostilistikalıq imkániyatlardıń stillik qollanılwın tallaw hám izertlew búgingi kún qaraqalpaq tili iliminiń eń mashqalalı mäselerinen biri bolıp tabıladı.

Biraq fonostilistika mashqalari sirt el, sonin ishinde rus til iliminde ken ham har tarepleme uyrenilgen. Turkiy tilles xalqlardan ozbek til iliminde fonostilistikaliq qurallar ham olardin korkem soylemde qollanilwi haqqinda ilimy pikirler, koz-qaraslar professor A. Gulomov tarepinen aytilgan. Sonday-aq, fonostilistikaliq qurallar korkem tekste ritm, qofiya, redif, pawza, intonaciya

13. Hoshimov O`. O`zbeklar. Toshkent. "G`afur G`ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi" 2007. 17-bet.

14. Keyingi misollar ham shu kitobdan olindi va olingan misollarning betlari ko`rsatiladi. 38-b.

Ammo fonostilistika muammola

ushin qollanilwi akademik G. Abdurahmonov tarepinen ayriwsha atap otilgen. Professor A. Abduazizov "Fonostilistikaliq qurallardin uyreniliwine baylanisli" atamasindagi maqalasinda ozbek tili fonostilistikaliq qurallardin uyreniliwi tariyxı, hazirgi jagdayı, wazıypaları ham bul tarawda tereñ ilimiy izlenisler alıp barıw kerekligi haqqında professor ozinin biybaha ilimiy pikirlerin bildirip otken. Grafikalıq stilistika menen fonografikalıq stilistika fonostilistikanın tekseriw obyeki bolgalıgı uchın onda tek segment ham supersgment (intonaciya, pauza, pat) qurallarının ekspressivlik qasiyetleri emes, al ekspressiv teksttin aytiliw qasiyetleri de uyreniledi. Sonday-aq, korkem shıgarmada turli har qıylı kasip-oner iyeleriniñ, har qıylı taypadağı adamlardin sezim-tuygıların súwretlew menen birge, olardin ishki dúnyasın, ruhıyatın da súwterlep ashıp beredi. Sonın ushın korkem shıgarmada til qutalları ozine tán halatta qollaniladı. Korkem shıgarmalarda korkem sóz ustası anaw yamasa minaw waqıyalar yamasa hadiyselerdin mazmunın ashıp beriw, xabardar etiw menen birge oqıwshıga estetikalıq ham

emocionallıq jaqtan tásir etiwdi de maqset etip qoyadı, sebebi, sezim-tuyǵıǵa tásir kórsetiw qásiyeti shıǵarmanıń salmaǵın belgilewsi qural esaplanıladı. Áne usı ózine tán qásiyetlerdi esapqa alıp, názerde tutıp, ilimiy jumısımızda ullı kórkem sóz ustası A. Dabılovtıń “Bahadır” dástanında ekspressivliktiń súwretleniwı hám til birlikleriniń kórkem stil kóleminde funkcional qollanıwı tallanıp, bul jumıs bul tarawda usń kúnge shekem jaratılǵan izertlewlerdi tolıqtıradı.

Estetikalıq zawıqlandıırıw, sezimlerdi oyatıw halatı sıpatında kórkem shıǵarma tilin úyreniw arqalı avtordıń individual stillik sheberligi hám onıń kórkem shıǵatırma jazıwda til sisteması, quralları imkániyatlarınan qanday dárejede paydalana alǵanlıǵın anıqlawǵa da itibar qaratıw názerde tutıladı.

Usılardı esapqa alıp, biz magistrlik jumısımızdıń birinshi babın fonetika hám fonografiyadan baslawdı maqul kórdik. Sebebi, A. Dabılovtıń derlik barlıq shıǵarmalarında, sonıń isinfe “Bahadır” dástanında fonetikalıq hám fonografikalıq usılda emocional-ekspressivlik tásirsheńlikke bay halatlar júdá kóp bolǵanlıǵın ilimiy jumısımızda kórsetiwge háreket etemiz.

Fonetikalıq stilistika kórkem sóylemniń tásirsheńlik qásiyetleri arttırıwda sóylew sesleriniń stillik imkániyatlarınan paydalanıw usılların kórsetedi. Fonetikalıq stilistika sóylew sesleriniń biri ekinshisine baylanısıwındaǵı ekspressivlik hám stillik imkániyatlardı, ulıwma sóylew sesleriniń kórkem shıǵarma tilin tásirli etiwinde ámeliy qural bolıp xızmet ete alıw usılları hám imkániyatların úyrenedi. Kórkem sóylemde ses hám intonaciyaдан paydalanıw, tásirsheńlikti kúsheytıw usılları hár qıylı. Kórkem sóylemde ekspressivlik jaqtan tásir etiwse alliteraciya, assonans, sestıń tákirarlanıwı, onıń hár qıylı formaları hám sol sıyaqlılar áhmiyetli. Dawıslı hám dawıssız seslerdiń fonetikalıq jaqtan uyǵınlasıp, tákirarlanıp keliwi sóylemdi intonaciyalı hám tásirli etedi, til faktın este saqlap qalınıwın ańsatlastıradı, jeńillestiredi.

Fonetikalıq usıl menen ekspressivlikti payda etiwde intonaciyanıń áhmiyeti úlken. Adı menen onıń qollanıluwı gáptiń payda bolıwı, júzege keliwinen derek beredi. Intonaciya gáptiń baslanıw hám tamamlanıw chegaraları kórinedi. Intonaciya

gáptiń payda bolıwında áhmietli qural esaplanadı. Intonaciyanıń belgileri qandayda bir anıq tildiń ishki nızamlılıqlarına muwapıq túrli funkciyalardı atqaradı. Onıń wazıypalarınan biri sózlewshuiniń waqıyaǵa bolǵan qatnasın ashıp beriw, súwretlew, sonıń menen bir qatarda mánini kúsheytiw, bórttiriwden ibarat. Intonaciyanıń gápti dúziwde qatnasıwı eń áhmietli quralı pát hám melodikası. Mine usı intonaciyalıq elementler qatnasıqlardıń hár túrli bolıwınan fonetikalıq usılda ekspressivliktiń túrli kórinishleri de payda boladı. Fonetikalıq usıl menen ekspressivlik jaqtan tásirshenlikte súwretlew qaraqalpaq tilinde basqa usıllarǵa qaraqaganda eń aktiv, jedel, eń universal usıl esaplanadı. Ózbek tili iliminde ilimpaz G. Yaxshiyeva óz izertlewinde fonografikalıq qurallardı eki toparǵa ajratıp ilimiy jaqtan talqılawǵa alıwdı maqul dep esaplaydı. Onıń pikiri boyınsha birinshisi – dawıslı seslerge tán fonografikalıq stillik qásiyetler; erkinshisi – dawıssız seslerge tán bolǵan fonografikalıq stillik qásiyetler.

Bizge belgili bolǵanıday, hár bir sózde eki tárep – ishki hám sırtqı tárep bar. Sózdiń ishki tárepi onıń mánisibolsa, sırtqı tárepi – bul fonetikalıq tárepi bolıp, onı payda etiwshileri sesler bolıp tabıladı. Sózdiń sırtqı tárepin payda etiwshi sesler kompleksi tosattan payda bolǵan sesler jıyındısı emes, al adamzattıń sóylew sesleri kompleksinen ibarat. Sóylew sesleri sózdiń sırtqı tárepin qalıplestirip ǵana qoymay, olardıń mánilerin ajratıwda, sózlerdiń óz ara baylanısın támiyinlewshi grammatikalıq kórsetkishler hám gáplerniń payda bolıwında material wazıypasın da atqaradı.

Sóylew sesleri hám sóylem organlarına baylanıslı rawishte hár túrli aytıladı hám esitiledi. Fonostilistikalıq tárepten sóylew sesleriniń aytıluwındaǵı emocional-ekspressivlik hám akustikalıq, uǵnıy eshitip tásirleniw táreplerin úyreniw áhmietli bolıp tabıladı.

Seslerdiń fonostilistikalıq wazıypası tuwralı sóz etilgende, olardıń artikulyaciyalıq – akustikalıq qásiyetlerinen qaysı birewleri zarúrligin anıqlap alıw ańsat emes. Kópshilik waqıtları dawıslı seslerdiń ekspressivlik tárepi kúshli dep qaraladı hám olardıń fizikalıq xarakteristikasındaǵı ton, oberton, sestin bálentligi hám sozımlılıq bunda tiykargı xızmet atqaradı.17. Kópshilik tillerde dawıslılardıń sozımlılıǵı emotsional – ekspressivlik wazıypasın atqaradı. Ásirese, “I” dawıslı sesi dawıs tárepinen pás hám joqarı bolıwı ushın xımet etedi. **17O`rinboyev B., Qo`ng`urov R., Lapasov J. Badiiy tekstning lingvistik tahlili.-T., 1990. – B. 34.**

Ádette dawıslılar sap taza hawazdan ibarat boladı. Sonıń ushın olarda sozımlılıq kúshli boladı. Dawıslılar awız boslıǵında tosqınlıqqa ushıramaǵanı sebepli olardı qálezenimizshe sozıp aytıw múmkin. Lekin sóylew halatı talabınan kelip shıǵıp artıqsha sozımlılıq fonemanıń sociyallıq bahasın túsiredi, yaǵnıy ayırım halatlarda sózdiń mánisi ańlasılmay qaladı.. Kórkem súwtretlewde personaj sózine dawıslı seslerdiń hár túrli aytılwı bir qatar konnotativ mánilerdi payda etedi.

1. Qıynalıw, ókinish qusaǵan konnotativ mánilerdi bildiredi.

Дэстачлар жазыуга уэде етемен,
Питкерген сон алдыщыздан егемен,
Уапа кылып сол уэдеме жетемен,
Тутылмаса тилим менен кулагым.
Сез баслайын кэнин тауып дэстаннан,
Ат шыгама жазбайман деп кашканнаи?!
Жерге кирип яки ушса аспаннан,
Табайын кыдырып сездин булагын.

Kórkem shıǵarmada qaharmannıń hár qıylı bolǵan kepiyatın súwtretlew, onıń xarakterindegi ózgerislerdi tolıq kórsetiw ushın sóz sheberleri bir qatar tekstte ayırıqsha bir sózdi hár túrli xil formalarda keltirip qollanadı. Bunnan joqarıdaǵı “**apa**” sóziniń úsh túrli kóriniste kelgenligine misal keltirsek boladı. Gápтеgi “apa” sózine itibar qaratıl, shıǵarmadaǵı ahramonnıń túrli halatı, yaǵnıy tolıqlanıwı, hawlıǵıwı taǵıda arta túsip, bórttirip barılǵanlıǵı, qaharmandaǵı

ókinish hám tolqınlanıwdıń jánede kúsheyip baratılǵanlıǵın oqıwshı tez ańlap aladı. 4.Úmitsizlik, mánisin bildired: 5. Eskertiw, kemsitiw mánisinde:

МЫСАЛ КИРГИЗ БИРЕУДЕН

Shadıxorramlıq, kepiyatınıń jaqsılıǵı, shadlanıw:

8. Hayran qalıw, eseńkirelew:

Sóz buwınlarında qatnaspaǵan jeke halda alınǵan jalǵız bir dawıslı menen sozılınqı aytılwı múmkin. Bunday jaǵdayda isenimsizlik, tańlanıw, kúsheytiw manileri beriledi.. Bul bolsa fonostilistikalıq tárepten bir sózdegi dawıslı seslerdi onıń hár túrli buwınlarda sozıp aytılwı menen de áhmiyetli.

Tilimizde sólewshiniń tıńlawshıǵa bolǵan salıstırmalı rehimsizligi, mensinbewshiligi qusaǵan bir neshe unamsız stilistikalıq boyawlar mánisindegi sózler jalǵız bir dawıslıǵa júkletip qoyılǵanlıǵın da kóriwge boladı.

Gáplerde “joq” sózi ses túsiwi ózgeriske ushırap, bir buwın úsh mártebe tákirarlanıp keledi. Natijede aytılıp atırǵan pikirdiń imkáníyatın jánede kúshli tastıyıqlaw maqseti júklenedi.

Eger qandayda bir sózdegi dawıslı hám dawıssız sesler tekste konnotativ máni júkletiw maqsetinde birgelikte tákiraralanıp aytılsa, sózdegi stilistikalıq emociyonallıq boyaw taǵıda kúsheyedi. Bunda seslerdiń aytılwı sozımlılıǵı uzaq dawam etedi. Bul jaǵday shıǵarma qaharmanınıń ishki keshirmeleri, onıń ruwxıy túskinligi, azaplanıwı, ishley ashınıwı qusaǵan real halatlarda óz kórinisine iye boladı.

Joqarıda keltirip ótilgen sózlerdiń bunday aytılwı arqalı ańlasılǵan qosımsha mánisiniń názikligi oqıwshıǵa kúshli tásir etedi. Fonografikalıq usılda konnotativlik mánilik kúchli berilgenin kórsetedi. Sebebi, bunday usılda dástan qaharmanlarınıń ruwxıy halatı, seslerdiń jasalıwındaǵı ózine tán ózgeshelikler, dawıs salmaǵınıń belgisi anıq ashıp berilgen boladı.

Dawıslı fonemalarda sáwlelengen ses variantlılıǵında stillik imkáníyat payda boladı. Basqasha aytqanda, sóylewde qaysı jerge sóylew stilindegi tańlap alıw bar bolsa, sol jerde stillik boyawlar kúshli boladı. Bul waqıyanıń áhmiyetin

tolıq ańlaǵan sózsbeberi óz shıǵarması tilin bay hám hár tárepleme qubılıwǵa umtıladı. .

МЫСАЛ KEPEK

Berilgen mısallargá itibar qaratılsa, “ı”, “o`”, “e”, “a” dawıslıları sozılıp ayılǵanlıǵın kóremiz. Bul sozımlılıq jazıwda olardı tákirarlaw hám aralarına sızıqsha qoyıw arqalı berilgen. Ashıq buwınlardaǵı dawıslılardıń sozıńqı ayılıwı sózdekeltirilge mánilik belgi dárejesiniń intensivligin de kórsetedi. Tekstte dawıslı seslerdi sozıp ayılǵan sózlerde ichki kechirmeleri, onıń ruwxıy halatı, qıynalıwı, achınıwı tuwrıdan tuwrı óz kórinisine iye bolǵan. Eger dıqqat penen qaralsa A. Dabılov dástanında únli sestiń sozılıńqı halatı grafikalıq jaqtan olar arasında sızıqsha belgisin qoyıw arqalı bildirilgen. Bunday stillik áhmiyetke iye bolǵan turli belgiler ushırasıwı múmkin.

1.2 Supersgment qurallardıń stilistikalıq qásiyetleri. Tilimizde sóylewdiń anıq hám túsiniikli bolıwında fonetikalıq jaqta segment va supersegment elementleri birdey qatanasdı. Olar sóylemde stillik qollanıwı jaǵınan hár túrli kóriniste bolıwı múmkin. Ásirese Intonaciyada, pauzalarda supersegment elementler qatnasıp, olar stillik jaqtan ózine tán bolǵan qásiyetlerge iye bolıp keledi. Túrkiy tili ilimind. Ásirese ózbek ilimpazlarınan bunday stillik qásiyetlerdi Gulnora Yaxshiyeva úyrenge. Ilimpaz intonaciyanıń óz mánisinen tıs konnotativlik máni ańlatıwı haqqında pikir bildirip, “Sóylew waqtında supersegment elementler tiykarınan úshke bólinedi. Intonaciya, pauza, pát. Bulardıń hár biri ózine tán semantikalıq-grammatikalıq hám stillik qásiyetlerge iye boladı”,- dep kórsetedi. Ádette fonostilistikalıq tárepinen intonaciyanıń logikalıq yamasa logikalıq-ekspressivligi hám emocional-ekspressivlik kórinisileri áhmiyetli bolıp, sóyleshiniń ruwxıy halatı, sezimleri, quwanış yamasa qapashılıǵı, ájepleniw, tańlanıw, erkelewqusaǵan konnotativlik mániler qalıplesedi hám sózdiń qosımsha tásiiri artadı. Bunda ekspressivlik mánilik boyawları sózdiń qudiretin, tásiirsheńlik kúshin arttıradı. Awızeki sóylew stiliniń barlıǵında derlik intonaciya tiykarǵı wazıypanı atqaradı. Solay bolsada kórkem stilde intonaciyanıń konnotativlik máni ańlatıwı dárejesi ayrıwsha orın iyeleydi. Awızeki sóylew tilinde intonaciya bolsa ayrıqsha sistemaǵa iye bolıp turadı. Ol

sóylew mádeniyatı ritmi, sóylewshiniń tezligi, dawıs tolqını tembri hám pátlerinen ibatrat bolıp, sóylemde jıynaqlı, ıqshamlasıp keledi. Awızeki sóylewde intonaciya procesi baslı eki wazıypanı atqaradı. Birinshisi – sóz aǵımınıń mánilik ózgesheliklerine ayırılıwı, sonıń menen birge jańa mazmun payda etiw arqalı pazanıń xızmetindegi ayırıqshalıqlar áhmiyetli orın iyeleydi. Ekinshi – awızeki tilde ekspressivlik-emocionallıq jańasha mánilikti payda etedi. 27.

Kewlim menen sóz maydanın gezermen,
Tilim menen sóz marjanın dizermen,
Сездин анык кэнин тауып жузермен,
Дзрьясында кулаш урып ойнайман.
Кеулиниц кезлерин терис пикир баскан,

LATÍNGA AWDAR

Bul qatarlardagı mánilerge sın kóz benen qaralsa, logikalıq pátke iye sózdiń ózi bir gáp mánisin bere alǵan. Bul sózdiń tásir kúshin taǵı da arttırıa túsken. Dástan qaharmanınıń kúndelik turmusı jánede kúshli sıpatlama beriw arqalı logikalıq pátten paydalanılǵan.

Intonaciya ádette tilde hár qıylı sintaksislik, ekspressivlik-emociyonallıq mánilerdi ańlatıwda quramalı bolıp keledi. Frazaga pát, ritmikalıq, intensivlik, temp qusaǵan elementlerdiń birligi opátı payda etedi. Bunday prosodikalıq elementlerdiń hár biri pátıń komponenti yamasa parametrikalıq dep ataladı. (atı kórsetilgen miynet). Pitmika hám fraza birigip, pátıń dáslepki basqıshı bolsa, qalǵan elementler ekinshi qosımsha komponentleri esaplanadı.²⁸ Bılayınsha aytqanda, intonaciya sóz hám gáptiń boyawı bolıp, ol til hám awızeki sóylewdiń birlikleriniń sheksiz imkánıyatların jarıqqa shıǵaradı.

Intonaciya awızeki sóylew procesinde eń aldı menen tásir etiw quralı sıpatındaǵı qásuyetlerin anıqlaydı hám esitiliw arqalı sestıń tembri, joqarı yamasa tómengine ajratıladı, tıńlawshı onı parqlay aladı. Taǵı bir tárepi , stillik jaqtan intonaciya tásir etiw wazıypasınan basqa bildiriw, maǵlıwmat beriw wazıypasn da atqaradı. Intonaciyanıń ózgerip barıwı sóylewshiniń ruwxıy halatın da túsindiredi. Sózlewshi sóziniń mazmunı onıń maqsetiniń

kórinisi sıpatında qálipseedi, intonaciya bolsa mazmunnıń obyektiv hám subyektivligi haqqında maǵlıwmat beriwi haqqında ilimpaz G. Yaxshiyeva unamlı pikir bildirgen.

Intonaciyanıń ekspressiv-emociyonal tárepi tiykarınan konnotativlik máni bildiredi. Konnotativlik máni denotativlik mánige júklengen bolıp keledi. Inonaciya sóylewshiniń sózine belgili dárejede stillik boyaw beriliwine áhmiyetli qural esaplanadı. Máselen ásterek sóziniń intonaciyası úyrenilgende tómendegi mánilerdi ańlaw múmkin: ótinish, jalınısh, eskertiw, usınıs, xabarlandırıw, tańlanıw, buyırıq hám t.b. lar ańlasılǵanıń kóremiz.

Sózde buwınlardan birewiniń basqalarınan kúshli dawıs tolqını menen aytılsa, pát boladı da, pát qabıllaǵan buwın pátli buwın dep ataladı. Pát obyektine qarap sóz hám fraza pátine bólinedi. Páttiń intonaciyasınıń semantikalıq-grammatikalıq hám stillik xızmetlerin E. Berdimuratov, A. Dáwletov, A. Bekbergenov, M. Dáwletov hám basqalar ilimiy jaqtan pikirler bildirip, olardıń ilimiy juwmaqları búgingi kúnde de úlken áhmiyetke iye esaplanadı.

Qaraqalpaq tilin de pát supersegment qurallardan esaplanıp, ol tildiń túrli basqışlarına túsip, sóylew processiniń shınjırın payda etip, áhmiyetli fonostilistikalıq wazıypanı atqaradı²⁹. Solay bolsa da páttiń stillik áhmiyeti tuwralı konkret pikirler bildiriliwi búgingi kúnde jeterli dárejede emes.

Qaraqalpaq tilinde páttiń segmentlik leksikalıq mánisinen bsaqa frazalıq (gáplik pát) pátte ushırasadı. Gáp quramındaǵı sózlerdiń birewiniń yamas bir neshewiniń basqalarǵa qaraǵanda kúshlirek aytılwına frazalıq pát dep aytıladı. Gáptiń hár túrli ottenkaların frazalıq pát arqalı túsindirige boladı. Qaraqalpaq tilinde logikalıq jaqtan basqa tillerdegi sıyaqlı pikirlew ushın áhmiyetli bolǵan sóz elementin ayrıqsha aytıw, kúsheytiw ushın frazalıq pát xızmet etedi.

Dástanda morfologiyalıq hám va sintaksislik formalardıń qollanılıwı.

Morfologikalıq usıl menen ekspressivlikti payda etiwde ayırım sóz formaları hám grammatikalıq máni ańlatıwshı sóz formalarınan paydalanıwǵa boladı. Qaraqalpaq tilinde atlıq hán feyil sóz shaqapları sóz formalarına eń bay ekenligi menen ajıralıp turadı. Sonıń ushında ekspressivlik-emotsionallıqtı payda etiesiń morfologikalıq usılı tiykarınan usı sóz shaqaplarına tán qubılıs.

A. Dabilovtiń “Bahadır” dástanında da geyde subyektiv baha formaları, geyde kishreytiwshi-erkeletiwshi formaları dep júritiletuǵın atlıq sóz toparı járdeminde emocional-ekspressivlikti payda etiwshi -sha,-she, shaq-ahek, jan,-xan,-ay sıyaqlı qosımtalar járdeminde payda etilgen sırtqı kórinislerdi ushratıw múmkin. Bul qosımtalar menen tek ǵana kishreytiwshi-erkeletiwshi mánisleri emes, al sonıń menen birge unamlı hám unamsız múnásebet, suyiw, moyıntawlıq etiw, qorlawshılıq, mısquıllaw, húrmetlew, izzetlew sıyaqlı mánisler júzege keledi.

Unamsız munasábet:

- Nege hayal kisin qorlaw qilasiz, jigit? - dedi sap orıs tilinde. Biraq bul sapar sizlab gápiri.- Ne, akesimiz, qudasimisiz?

“Oha -he! Orısha maqalniyam biladi bul!”

- Men sizge jigit emespen! - Kolyagin onıń kózine tiken sıyaqlı qadaldi (107-b)

Unamlı munasábet:

Meni Baslıq buvaning o'g'li dep oyladı, sıyaqlı, ogohlantirdi.- Mine, jigit, dadangizga aytip qoying. Bunaqa gáplerdi baqirib aytmaydi adam. Gostinitsa - názik jay. Bunaqa jumıslar imi-jimida etiledi... (283-284-b.)

Bul mısallardaǵı unamsız múnásebette moyıntawlıq, qorlawshılıq ańlatpaları anıq sezilip turıptı. Mısallarda bul qosımtanıń wazıypası kishireytiw mánisin ańlatıw emes. Unamlı múnásebette kishreytiw mánisi ańǵarıwı ańlasılǵanday túyiledi, lekin bul mısalda -sha qosımtasın qóllanıwdan maqset, jigittiń kishkeneligin ańlatıw emes, bálki jigitke salıstırǵanda unamlı qatnas taa kórsetilgen. Tap sol formanıń ózi jaǵday, halat hám gápte sesler uyǵınlıǵınan kóre unamsız qatnastı, yaǵnıy mısquıllaw mánisinde ańlasıwlar qollanılıp keliwi múmkin.

Bolmıstaǵı barlıq zatlar hár qıylı kólemge iye boladı. Mısalı, olardıń úlkeni de, kishkenesi de boladı. Leykin olardıń kishkenesin ańlatıw ushın sol zattı bildiriwshi sóz –sha, she affikslı formada qollanıla bermeydi. -sha affiksı júdá sanaqlı sózlerdeǵı ǵana ekspressiv-emocionallıq qatnas ańlatıwı múmkin hám kerek bolǵan jaǵdaylarda ǵana qollanıladı³¹.

...Áywan tárepden possha xolaning dawısılıq keldi.

- Tolqinjonning toyı júriwib qaldı, ovsinjon! Shunaqa-yu, ko'nglim dilgirlew. Kelinniń ájaǵası icharkan. Atasınıyam og'zi eskilew deyiwedi.
- Sinang, aynalayın, tolıǵı menen sinang. Qus uyasida kórgenin etedi. Keyin kuyip jalınsına isinib o'tirmang. (85-b)

Atlıqtıń iyelik sepligi formalların tekstte arnawlı qóllanıw menen de ekspressiv-emotsionallıq boyaw mánileri ańlatıladı. Birinshi shaxs birlik forması tuwısqan, aǵayınshılıktı ańlatıwshı sózlerde, yaǵnıy qaratpa sózlerde qollanganda, súyiw, marapatlaw, erkeletiw sıyaqlı mánislerdi ańlatıwǵa xızmet etedi.

USÍ JERGE BIR MÍSAL

Sonıń menen birge, dástanda iyelik sepligi qosımshalarınıń qollanıwı menen baylanıslı birpara jaǵdaylarda da ustalıq menen óz sheberligin sáwlelendirgen. Bul jaǵdayda tartım jalǵawınıń qollanıwına bolǵan unamlı qatnas bul obrazdıń ishki dúnyasın tariyiplewge tiykar bolıp xızmet etken.

Sonıń menen birge, tartım jalǵawı unamsız mánisti ańlatatuǵın sózlerge qosılıp, bul sózlerge erkeletiw, jaqsı kóriw ańlatpaların qosadı

Kórkem poetikalıq tekstti úyrenen ekenbiz, personajlar sózleriniń janlı hám tásirli sbolıwında dóretiwshı ımlawshılıq belgilerinen, mánis ańlatıwshı hár qıylı dene, gewde háreketlerinen, dawıstıń sapalı túrli emociyonallıq túrlerinen, sezimlilikke ańlatıwshı hár qıylı mimikalıq ózgeshelikler ańlatpasınan paydalanganlıǵın kóriwge boladı. Bul sıyaqlı ımlaw arqalı sóylesiw belgileri arqalı baylanıs kórkem-poetikalıq tekstte remarkalar járdeminde beriledi.

MÍSAL KIRIT

Kórkem poetikalıq sóylemde shaxs-san mánisine iye bolǵan til birliklerin óz mánisinen basqa mániste qóllanıw arqalı ekspressivlikke payda etiw morfologiyalıq usıldıń kórinislerinen biri bolıp tabıladı. Maqtanış etiw, kemsitiw, mısquıllaw, muqatıw, húrmetlew, húrmetsizlikke ańlatıw sıyaqlı unamlı yamasa unamsız mánislerdi payda etiwde kóplik sandı ańlatıwshı sóz formalarınıń birlik sanda qóllanıw múmkin. Mısalı, kóplik formasında kelgen birinshi shaxstaǵı feyildi birlik san ornında qóllanıw kisi peyillik ems, al ózin joqarı tutıw, mısquıllaw sıyaqlı mánislerdi payda etadı:

MÍSAL KIRIT QALEGEN

Geypara waqıtları birlik sanda qollanıwshı atlıq sóz toparı da kóplik qosımshasın qabıl etedi hám sol sózdiń emociynallıq tárepten mánisin kúsheytiwge erisiledi.

Ekinshi hám úshinshi shaxs kóplik formasınıń húrmet mánisi ushın qollanıwı házirgi qaraqalpaq kórkem ádebiyatına baylanıslı onıń tili ushın normativ jaǵday bolıp tabıladı, biraq bul sırtqı kórinisler húrmettsizlik, qorlaw, mazaqlaw sıyaqlı mánislerdi ańlatıwı arnawlı sesler uyǵınlıǵı hám de kontekstlik jaǵdayǵa da baylanıslı boladı. Ekinshi hám úshinshi shaxs formaların ózinen jası úlkenlerge hám kópshilikke salıstırǵanda “siz” demesten qóllanıw da húrmettsizlik, menmenlik, qorlaw sıyaqlı mánislerdi payda etedi.

MÍSAL KIRIT

Poeziyalıq kórkem kontekstte shaxs hám sannıń uyqas bolmaytuǵını sóylewshide turpayılıqdı keltirip shıǵaradı. Mısalı poetikalıq qatarlarınıń basında ekinshi shaxs kóplik máni kórsetilgen bolsa, sońǵı bóleginde kóplik qosımtası kóz kóreki túsirip qaldırılǵan. Nátiyjede mısqıllaw, moyıntawlıq etiw sıyaqlı mánisler júzege bórttirilip berilgen.

A. Dabılov poeziyasında san sóz gruppasınıń ornı, ásirese, shayır dástanında ayırıqsha orın iyelep turadı. Sanaq sanlar gáp ishinde ulıwma muǵdarǵa anıqlıq, konkretlik máni kirgiziw ushın xızmet etedi.

MÍSAL KIRGIZ QÁLEGEN

Almasıq. Shayır A. Dabılov almasıqlardı kórkem tekstte sheberlik penen qollanıp tınlawshıda ekspressivlikti kúsheytiwge erisken. Mısalı házirgi qaraqalpaq tilinde adam mánisindegi almasıqlardıń birinshi, ekinshi shaxsların ańlatıwshı men, sen, biz, siz almasıqları dóretpе personajlarining xarakterin, ishki dúnyasın ashıp beriwge xızmet etkenligin kóremiz.

Geyde qáne soraw almasıǵı kiris sóz wazıypasında kelip, tekseriw ushın xızmet etedi:

MÍSAL KIRIT QÁLEGEN

Shayır tek almasıqlardan dúzilgen gáplerdi de qollana alǵan:

MÍSAL KIRIT QÁLEGEN

Soğan qaramay, bunday sózler aldın ala reń-tús bildiriw hám sapalıqtı ańlatıp qollanıwı múmkin. Bul jaǵdayda sapalıq qásiyetler reńniń jáne de kúshliligin ańlatıw ushın qollanıladı. Poetikalıq qatarlarda sapalıq mánislerdiń bunday bolıp qollanıwı stilistikalıq talaplar menen baylanıslı bolıp, emociyalıq mánisti kúsheytıw, mazmundı bayıtıw ushın paydalanıladı:

MÍSAL KIRIT QÁLEGEN

Uluwma aytqanda, kórkem sóz ustası -day qosımshasınan nátiyjeli paydalanıp, bunday qosımta arqalı tásirlilikke arttırıwǵa erisken qatarlar kóplep tabıladı. Shayır sapa anglatıp atırǵan belgini kúsheytıw ushın uqsatıwdan paydalanıp, sapalıq mánisti aldınala uqsatıp atırǵan predmetti qollanǵan jáne bunıń menen kórkemlilikke de támiyinlewge erisken.

Hár qanday pikir sóylew arqalı ańlasılar eken, sózleyshi tek arnawlı bir informaciyanı tıńlawshıǵa jetkeriwshi ǵana emes, sonıń menen birge bul pikirdiń tıńlawshıǵa qanday dárejede tásir etiwini de derlik mudamı itibarǵa aladı. Sol sebepli sóylewdiń ańlatpalılıǵı, tásirliliǵın, yaǵnıy ekspressivligin támiyinleytuǵın qurallarǵa sheber poetikalıq sózleytuǵın kórkem sóz sheberi mudamı dıqqat penen qaraydı. Sonı aytıw kerek, til ekspressivlikke ańlatıwdıń hár túrli múmkinshiliklerine iye. Bunday múmkinshiliklerdiń keńislik dárejesi tildiń sózlik baylıǵını da kórsetetuǵın ayırıqsha ólшемлерinen esaplanıladı. Til iliminde ekspressivlikke tildiń rawajlanıwın háreketlendiriwshi kúshi bolıp tabıladı degen pikir de ámelde keń qollanıladı. Til bilmim haqqındaǵı pánde tildiń kommunikativlik hám taǵı basqa wazıypaları qatarında onıń ekspressivlik wazıypası da bólek ajratıladı. Álbette, bul wazıypa, ásirese, kórkem tekste jáne de úlken áhmiyetke iye boladı.

A. Dabılov dástanında ekspressivlikke ańlatıwda sintaksislik birliklerdiń de arnawlı ornı bar. Mısalı, dástanda avtor ritorikalıq soraw gáplerden ónimli paydalanǵan. Ritorikalıq soraw gápler sap túrde soraw ańlatpadı, yaǵnıy bul túrdegi gáplerde sóylem ushın qanday da bir belgisiz bolǵan waqıya, hádiyse

haqqında biliw tilegi bolmaydı. "... ritorikalıq soraw gáp juwap talap etpeydi hám mánilik jaqtan derek, formalıq jaqtan soraw gáp esaplanadı.

Gáp grammatikalıq jaqtan soraw formasında bolsa da, tınlawshıdan tiyisli juwap talap etilmeydi. Ritorikalıq soraw gáplerde xabar gáplerdegi sıyaqlı waqıya hám qubılıslar haqqındağı tastıyıqlaw yamasa biykarlaw formasında pikir ańlatıladı. Ritorikalıq soraw gáp xabar gáp sıyaqlı informaciya tasıw wazıypasın atqaradı. Ayırmashılıǵı sonda, ritorikalıq soraw gáplerde emocional-ekspressivlik ózgesheligi joqarılaw boladı.

Jay gáplerdiń mánisine qaray ózgeshelikleri. Til - adamlar arasında óz ara pikir alısıwdıń eń áhmiyetli quralı. Adamlardıń pikir alısıwı tek gápler arqalı ǵana ámelge asadı. Sonlıqtan sintaksistiń tiykarǵı birliği gáp bolıp esaplanadı. Gáp pikirdi adamlardıń sezimin basqalarǵa jetkeriwde xızmet qılatuǵın tiykarǵı birlik. Sonday-aq, gáp arqalı tınlawshı basqanıń pikirin túsiniw qabıl etedi. Bul gáptiń adamlar arasındağı kommunikativlik xızmeti bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinde jay gáplerdiń tiykarǵı belgisi predikativlik hám imtonaciya esaplanadı. Predikativ - bayanlawısh (predikativlik – gáptiń, pikirdiń bayanlanıwı degen mánide ilimiy miynetlerde alınǵan) jay gáptiń sózden, sóz dizbeginen hám qospa gápten ayıwırılıp turatuǵın belgisi bolıp tabıladı. Qaraqalpaq tilinde jay gápler mánisine qaray úsh túрге bólinedi. Birinshisi xabar gáp bolıp, bul haqqında ilimiy miynetlerde, mektep sabaqlıqlarında, ilimpazlardıń izertlewlerinde belgili dárejede pikirler ayılǵan.

Gáp-semantikalıq, intonatsiyalıq pútinlikke iye bolǵan, tamamlanǵan bir pútin oydı bildiretuǵın sintaksislik birlik bolıp esaplanadı. Gáptiń tiykarǵı belgisi predikativlik. Predikativlik gáptiń grammatikalıq mánisi. Gáp ózine ılayıq grammatikalıq qurlısına hám gáplik intonatsiyaǵa iye boladı. Predikativlik-pikirdi bayanlaw, usı belgisi menen sózden sóz dizbeginen ajıraladı.

Predikativlik bet, máhál, modallıq, tastıyıqlaw hám biykarlaw mánileri hám bul mánilerdi bildiriwshi qurallar jıyındısı arqalı belgili boladı. Hár bir gáp

ózenshe qanday da bir tuyanaqlı pikirdi bildiredi. Ol tiykarınan úsh nársge baylanıslı.

1. Modal`lıq mánisine yaǵnıy belgili bir xabardı, sorawdı, buyırıq ótinishti úndew shaqırıqtı bildiredi. 2. Hár bir gáptiń mazmunı belgili bir waqıtta baylanıslı boladı. 3. Gáptiń mazmunı belgili bir betke: sóylewshige tıńlawshıǵa basqaǵa baylanıslı boladı. Mine usı úsh nársge qosılıp gápti payda etedi. Mısalı: Erikler gúllep atır. Bul gáp házirgi waqıtqa baylanıslı xabardı bildirip úshinshi betke qarata ayılǵan. Kimniń qızısań? Bul gáp ekinshi betke tiyisli. Házirgi waqıtqa baylanıslı sorawdı bildirgen. Keshe kete bergenimde boladı eken. (Ókinish, ótken máhál, iyesiz gáp, belgili bir betke ayılmaǵan). Solay etip, gáptiń betlik mánisi barlıq gáplerge tán bolmaydı. Mısalı: Balanı shorshıtıwǵa bolmaydı. (Betti bildirmeydi). Al, modallıq hám waqıtlıq mání barlıq gáplerge tán qásiyet. Dara sózlerdiń gápke aylanıwı usılarga baylanıslı boladı.

Mısalı: Báhár. Qar erip kún jılıp terekler,

Bórter kóz aldımda meniń. Mısaldaǵı «báhár» sózi sóylenip atırǵan waqıttı házirgi máhál, xabar mánisin gápke tıyanaqlı mání beredi, sol ushın gáp boladı.

Gáptiń grammatikalıq kategoriyalarına sintaksislik bet máhál modallıq tastıyıqlaw hám biykarlaw kategoriyaları kiredi.

Gáptiń grammatikalıq bet kategoriyası háreket yaki belgi iyesiniń sóylew waqtı qatnasıwshıları menen qatnastı bildiredi. Bul kategoriya feyildiń morfologiyalıq bet kategoriyası tiykarında payda bolsa da, lekin onıń menen teń emes. Sintaksislik bet kategoriyası biraz keń. Sebebi sintaksislik bet kategoriyası feyiller qatnaspaǵan gáplerde de boladı.

Sintaksislik bet kategoriyasın ańlatıwda feyildiń betlik formaları almasıqlar qollanıladı. Sintaksistiń bet kategoriyası almasıqlardıń betlik formaları menen mazmunı jaǵınan usas. Sintaksiste de I, II, III bet iyesi belgili, iyesi belgisiz, iyesi ulıwmalasqan gáplerge ajratıladı.

Gáptiń sintaksislik máhál kategoriyası gáp arqalı ańlatılatuǵın waqıyanıń belgili bir waqıtqa qatnasın bildiredi. Gápтеgi waqıtlıq mánini bildiretuǵın grammatikalıq qurallarga feyildiń máhál formaları kómekshi feyiller hám

sózlerdiń leksika-semantikalıq mánileri arqalı bildiriledi. Biraq feyillerdiń máhál formaları barlıq gáplerde de bola bermeydi. Mısalı, Men studentpen degen gápte feyil sóz joq. Biraq gápte sintaksislik máhál bar. Gáptiń mazmunı házirgi waqıtqa baylanıslı ayılğan. Sonday-aq, ataw gáplerde házirgi waqıtqa baylanıslı qollanıladı.

Gáptiń modallıq mánileri hár túrli bolıp keledi. Bazı bir gáppler real bolğan, bolıp atırğan, endi bolatuğın hádiyselerdi bildiredi. Ekinshi bir gáppler sóylewshiniń hár qıylı subektivlik qatnasın ,yağnıy, ayılajaq gápke qosımsha boljaw shamalaw hám basqa mánilerdi bildiredi. Bular gáptiń subektivlik mánileri delinedi. Mısalı:

Balalar álle qashan kelgen. (Obektivlik máni) balalar álle qashan kelgen shıǵar (sub`ektivlik máni).Sonday-aq, bas aǵzalar (baslawısh hám bayanlawısh) jay gáptiń predikativlik negizi bolıp esaplanadı. Mısalı: Oqıwshılar keldi. Oqıwshılar baslawısh (sub`ektivti), al keldi bayanlawısh (predikativlik). Bir bas aǵzalı gápplerdiń bayanlawıshı predikativlik negizi bir bas aǵzalı gáp dúziledi.

Mısalı, **MÍSAL KIRGIZ**

Gáptiń jáne bir tiykarǵı belgisi intonaciya. Intonaciya bul sóylewde gápplerdegi hár qıylı dawıs qubılısları hár qıylı pauzalar. Gáptiń intonaciyalıq ózgesheligi tómendegishe:

1. Hár bir jay gáp sóylewge bir tutas ayıladı da, keyninde dawamlı pauza islenedi. Sol pauza pikirdi aytıp bolğanlıǵın bildiredi. Mısalı: Bunısı nan pispeytuğın sawda ǵoy. Gáplik intonaciya sonshellı áhmiyetli, onıń sebebinen jalǵız sóz gápke aylanıwı múmkin. Mısalı: Tún. Hesh nárese kórinbeydi.

2. Gáptiń modallıq mánisi intonaciyaǵa qarap ajıraladı. Intonaciyaǵa qarap, modallıq mánisi ózgeriwi múmkin. Xabar gáp sorawǵa soraw gáp úndewge aylanıwı múmkin.

Awızeki sóylewde gáptiń grammatikalıq pútinligin intonaciya arqalı bilemiz. Mısalı: Bul roman ... Bul roman. Birinshisi, gáp emes sebebi, intonaciyalıq pútinlik joq. Ekinshisi, gáp. Sebebi gápke tán intonaciyalıq pútinlik bar.Sonday-aq, adamlardıń óz pikirlerin jetkiziwdedi emocional

özgeshelikler intonaciya arqalı beriledi. Mısalı: Júdá aqıllı adam. Júdá aqıllı adam? Júdá aqıllı adam!

Gáptegi sózler intonaciyalıq özgeshelikke baylanıslı hár qıylı xızmet atqarıwı múmkin. Mısalı: Gúljan, apam doktor bolıp isleydi. Gúljan apam doktor bolıp isleydi. Solay etip, gápler belgili bir grammatikalıq qurallar nátiyjesinde dúzilip, predikativlikke, intonaciyalıq pútinlikke iye boladı.

Gáp grammatikalıq dúzilisine qaray jay gáp hám qospa gáplerge bólinedi.

Jay gáptiń negizgi jasalatıuǵın materialı sóz hám sóz dizbekleri. Olar bir sózden de, bir neshe sózden de jasala beredi. Mısalı, Báhar. Kún jılıdı. Tereklerdiń japıraqları bóрте basladı. Al, qospa gápler eki yamasa bir neshe jay gáplerden dúziledi. Mısalı, Báhar keldi de, kún jılıdı. Jawın jawıp, shań basıldı.

Jay gápler dúzilisi boyınsha hár qıylı bolıp keledi. Gáplerde gáp aǵzalarınıń qatnası hár qıylı bolıp keledi.

1. Bas aǵzalırdıń qatnasına qaray bir bas aǵzal hám eki bas aǵzal gáplerge bólinedi. Eki bas aǵzanıń qatnasında dúzilgen gápler eki bas aǵzal, al bir bas aǵzanıń qatnasında dúzilgen gápler bir bas aǵzal gápler delinedi. Mısalı: Aspandı bult qapladı. (Eki bas aǵzal gáp.) Qaqaman qıs. Jılıtıw pechlerin jaqsı isletiw kerek. (Bir as aǵzal gáp).

2. Jay gáplerdiń tek bas aǵzadan dúzilgen gáplerdi keńeytilmegen jay gápler, (Jerler tegislendi. Egis baslandı.) al, ekinshi dárejeli aǵzalırdıń tolıq qatnasıwında dúzilgen gáplerdi keńeytilgen jay gápler dep ataymız. Mısalı: Báhargi egiske barlıq texnikalar tayarlandı. Jerler waqtında súrildi.

3. Zárúr aǵzalar túsirilmey, tolıq ayılǵan gáplerdi tolıq gáp deymiz. Mısalı: Jazıwshılar menen ushırasıw boladı.

Zárúr aǵzalırdıń birewi yamasa bir neshesi túsirilip qollanılgan gáplerdi tolıq emes gápler deymiz. Mısalı: - Qaharmanlar qashan qaytar, Bilmedim, keler... (Tolıq emes gáp).

4. Sóz gápler. Gáp aǵzalarına bólinbeytuǵın jeke sóz yamasa sózlerdiń dizbeginen dúziledi. Mısalı: - Awılǵa bardıń ba?

- Awa. (Sóz gáp).

- Aqsaqaldı kórdiń be?

- Yaq. (Sóz gáp).

5. Qospalangán jay gáppler. Bunday gáppler keńeytilgen aǵzalar ayırımlangán aǵzalar, birgelikli aǵzalar, qaratpa hám kiris aǵzalırdıń qatnasında dúziledi.

Gáptiń komunativlik kategoriyası onı aytıluw maqsetine qaray, túrlerinde óz ishine aladı. Hár bir gápte belgili bir pikir menen birge sóylewshiniń maqseti de anıq kórinedi. Mısalı: Sabaq baslandı (xabar). Sabaq baslandı ma? (soraw). Atańdı shaqır (buyırq). Alaqay atam keldi! (úndew). Mısallardan kórgenimizdey hár bir gáp aytılganda belgili bir maqset názerde tutiladı. Mine, usı ózgesheligine qaray gáppler xabar, soraw, buyırq, úndew gáppler bolıp bólinedi. Gáptiń bul túrleri mazmunı jaǵınan hár qıylı bolıwı menen birge intonaciyalıq hám grammatikalıq ózgesheliklerge iye boladı.

Jay gápplerdiń dúzilisi. Xabar gáppler qanday da bir waqıya, hádiyse haqqında xabar beriw, tastıyıqlaw ushın qollanıladı. Mısalı: Tastay qarańǵı tún. Arqadan uyqtıp qar boraydı. Jerdiń beti aq qaǵazday aq. Xabar gáppler bir neshe modallıq mazmundı bildirip keledi. Ayırım jaǵdayda xabar, mazmunın waqıyanıń bolıw bolmawın anıq ekenligin bildirse, ayırım waqıtlarda gúman, shamalaw, arzıw, tilek t.b. mazmunlardı bildirip keledi.

Xabar gápplerdiń grammatikalıq ózgeshelikleri, basqa gápplerden parqı bayalawısh aǵzaǵa qarap belgilenedi.

1. Bayanlawısh - bayanlawıshları anıqlıq meyil formalarınan bolǵan xabar gáppler bolǵan, bolıp atırǵan, yamasa endi bolatuǵın waqıya hádiyse haqqında xabarlaydı. Mısalı: Gúz. Paxtalar ashıq bolıp ashılǵan. Hámme paxta jıyın terimine járdemge bardı.

2. Bayanlawıshları atawısh sózlerden bolǵan xabar gáppler tastıyıqlaw, biykarlaw mánidegi xabardı bildiredi. Mısalı: Men studentpen. Ol muǵallım. Úyde adam joq. Ótirik sóylew jaqsı emes.

3. Bayanlawıshları modal sózlerden bolǵan xabar gáppler gúman, shamalaw, boljaw mazmunın bildiredi. Mısalı: Bálkim, meniń awıl adamlarınday ápiwayı kiyingenime tańlanıp atırǵan shıǵar.

4. Bayanlawışları shárt meyil formasınan hám **edi** kómekshi feyilinen bolğan xabar gáppler arızıw, tilek mazmunın bildiredi. Mısalı: Men de universitette oqısam. Oqıǵanlarımdı, úyrengenlerimdi turmısta iske asırsam edi.

5. Bayanlawışları emish, mish janapayları arqalı ańlatılğan xabar gáppler mısqıllaw, kek etiw mazmunın bildiredi. Mısalı: Moskvaday qalada ilimiy jumıslar menen shuǵıllanıwshı alım Janbasqalaǵa kelermish.

Xabar gáppler tómendegi grammatikalıq hám intonaciyalıq ózgeshelikke iye boladı:

1. Gáptiń bul túri xabar intonaciyasına iye boladı. Bunday gápplerde dawıs tolqını gáptiń basında kóterilip aqırında páseyedi. Eń keyingi sóz pás aytıladı. Mısalı: **Tañ attı. Hámmemiz jumıslarımızǵa kettik.**

2. Xabar gápplerde gáp aǵzaları belgili bir tártipte ornasqan boladı.

3. Xabar gápplerdiń bayanlawıştı feyildiń anıqlıq meyil formalarınan hám atawısh sózlerden boladı.

Soraw gáppler sóylewshige belgisiz bolğan bir nárse, hádiyse haqqında biliw,anıqlaw ushın qollanıladı hám sol tuwralı maǵlıwmat alıw ushın juwap talap etedi.

Mısalı: - **Aldıńızdaǵı kóringen siziń awıl emes pe?**

- **Biziń awıl.**

- **Anaw mektep pe?**

-**Awa.**

Soraw gáppler menshiklik ózgesheliklerge baylanıslı hár qıylı boladı. Ayırım jaǵdaylarda tek sorawdı (Aǵam úydeme? Sen qayda baratırsań?) bazda soraw hám tańlanıwdı (Qanday sulıw qala?,Ne degen gózzallıq?), al geypara jaǵdaylarda soraw jolı menen buyırıqtı bildiredi. Mısalı: Tez barmaysań ba?

Soraw gápplerdiń ishinde juwap talap etpeytuǵın túrleri de ushırasadı. Sonlıqtan, soraw gáppler anıq soraw gáppler hám ritorikalıq soraw gáppler bolıp bólinedi.

Ritorikalıq soraw gáppler juwap talap etpeydi. Bunday gáppler pikirdi ótkirlestirip beredi hám hár qıylı emocional` máni ózgeshelikke iye boladı.

Tańlanıw, ǵázeplenıw, táshwishlenıw, gúman, shamalaw mazmunın bildiredi. Mısalı: Qáyteyin meniń qolımnan ne keledi? Aral teńiziniń táǵdirine kimniń janı ashımaydı? Báhar ayında hawa rayına isenip bolama? O tábiyat! Ne degen saqıysań?!

Soraw gápler tómendegi grammatikalıq qurallar járdeminde dúziledi. Ózine tán grammatikalıq hám intonaciyalıq ózgeshelikke iye boladı:

1. ma/me, ba/be, she, mı/mi soraw janapayı arqalı;

2. Soraw almasıqları arqalı;

3. Soraw intonaciyası arqalı da soraw gápler jasaladı. Soraw gáptiń bul túrinde soraw janapayları, soraw almasıqları qatnaspadı. Intonaciya arqalı soraw mazmunı ańlatıladı. Mısalı:

- Atıńız?

- Altınay.

- Tuwılǵan jılıńız?

- 1956 - jıl.

- Tur, úyge Gúlzar keldi.

- Gúlzar?

Soraw gápler ańlatatuǵın mazmunına qaray: soraw-xabar (ondaylar adam janına qalay túsinsin), soraw buyırıq (Esitip tursań ba, ya joq pa?) gápler bolıp bólinedi.

Buyırıq gápler tıńlawshını bir nársege yamasa bir isti orınlawǵa buyırıq, májbúrlew, tilek, ótinish sıyaqlı mazmundı bildiredi.

Buyırıq mazmunı baqırıw, qattı buyırıw, jalınıw, ótinish, ruxsat, shaqırıw, másláhát, keńes sıyaqlı hár qıylı kóriniste boladı.

Mısalı: Tezirek bar! (buyırıw). Tezirek barsańshı! (májbúrlew). Maǵan sóz berin. (ótinish).

Buyırıq gápler tómendegi grammatikalıq, intonaciyalıq ózgesheliklerge iye boladı.

1. Gáptiń bul túri buyırıq intonaciyasına iye boladı.

- Bosat jigitlerdi!

- Qısqartıń-a!

2. Buyırq gáplerdiń bayanlawıshları kóbinese, buyırq meyildiń 2-bet formasında boladı. Mısalı: Balalarıńa kóz qulaq bol! Ústilerine kiyim-kenshek áper!

Tilek meyiliniń I bet forasında kelgende tilek ótinishti bildiredi. Mısalı: Jerlerdi suwǵarıwdı tez hám sapalı ótkereyik!

3. Buyırq meyiliniń III bet formasında kelgende burıq mazmunın bildiredi. Mısalı: Jetistirilegen ónimler zaya bolmasın! Jumısta qatań tártip ornatılsın!

4. Anıqlıq, shárt meyillerinen boladı. Mısalı: Bazarǵa barıp kelse! Meniń aytqanlarımdı tıńlasańshı!

- Júriń kettik.

5. Buyırq gáplerdiń quramında kóbinese, qaratpa aǵzalar boladı. Mısalı: Diyqanlar! Jerlerdi egiske tayarlań!

6. Intonaciya arqalı buyırq mazmun ańlatıladı. Alǵa! Alǵa! Hámme maydangá!

Gápler emocional ózgesheligine qaray emocional hám emotsional emes gápler bolıp bólinedi. Xabar, soraw, buyırq gápler emotsional emes gápler, al úndew gápler emotsional gápler boladı.

Úndew gápler pikirdi kúshli emotsional sezimler menen bildiredi hám pátli intonaciya menen aytıladı. Úndew gápler emocional qatnastı bildiredi. Bunday gápler quwanıw, tańlanıw, ǵázepleniw, kúyiniw sıyaqlı emocional sezimlerdi bildiredi. Mısalı: Hay-hay tuwılǵan jerdiń samalın-ay!

Hay, barakalla, aman-esen elge qaytıpsań!

Úndew gáplerdiń mazmunı tómendegishe boladı.

Pax, báhár samalınıń jaǵımlısın-ay! Barakalla! Iske sát balalarım!

2. Quwanıw, súyiniw.

Súyinshi, sheshe, súyinshi, balań keldi!

3. Ókiniw, kúyiniw, ǵázepleniw.

Astawpıralla bala! Haywan ekenseń barıp turǵan!

4. Qıynalıw, qapalanıw, jek kóriw.

Ax, Jabbarbergen, Jabbarbergen.

Qanday jigit ediń-a!

5. Árman, kúlki, kemsitiw.

Ómir taǵı bir aynalıp kelse ármansız jasar edim-a!

6. Qutlıqlaw, sálemlesiw.

Assalawma áleykum aqsaqallar!

7. Shaqırıq, súren.

Jasasın paraxatshılıq!

Jasasın xalıqlar doslıǵı!

Úndew gáplerdiń quramında tańlaq, janapay sózler jiysi qollanıladı. Úndew gápler joqarı intonaciya menen aytıladı.

Biz óz oy-pikirimizdi tıńlawshıǵa (basqaǵa) jetkeriw ushın tiykarǵı sintaksislik birlik gáplerden paydalanamız. Biz oy-pikirdi basqaǵa jetkeriw menen birge oy-pikirge ózimizdiń qatnasımızdı da bildiremiz. Bul grammatikada kiris aǵzalar arqalı ámelge asırıladı. Sonlıqtan, kiris aǵzalar grammatikada baslı kategoriyalardıń biri.

Qaraqalpaq tilinde kiris aǵzalar ózleriniń atqaratuǵın xızmeti hám qollanıluwı jaǵınan belgili orın iyeleydi. Kiris aǵzalar jóninde tilshi ilimpazlar arasında hár qıylı pikirler bar. Zakiev: qaratpa hám kiris aǵzalardı modallıq máni bildiretuǵın óz aldına gáp aǵzaları dep esaplaydı. Házirgi ózbek tilinde kiris aǵzalardı arnawlı túrde izertlegen Sayfullaev gáp aǵzaları menen grammatikalıq baylanısqa túspeytuǵın úshinshi dárejeli aǵzalar dep qaraydı. Házirgi ózbek tili grammatikasın izertlewshiler kiris hám kirispe konstruktsiyalar dep ataydı. Házirgi qaraqalpaq tilinde de kiris aǵzalar kiris sóz hám kiris gápler dep júrgizilip keldi. Qaraqalpaq tilinde M.Dáwletov óziniń «Qaraqalpaq tilinde qospalanǵan jay gápler (Hókis, 1976) degen miynetinde qaratpa hám kiris sózlerdi óz aldına gáptiń qaratpa hám kiris aǵzaları dep esaplaydı.

Bulay dewge tiykarǵı sebep, birinshiden, olar gáptiń ulıwmalıq mazmunına qatnaslı mánilik baylanısqa túsedi, emotsional`lıq, modal`lıq

mánilerdi bildiredi. Ekinshiden, jay gápten ózine qospalangán model` dúzedi, úshinshiden, morfologiyalıq bildiriliwi jaǵınan belgili sóz shaqapları kiris aǵza xızmetin atqaradı. Sonlıqtan, kiris aǵzalardı anıqlawda mánilik ózgesheligi, sintaksislik baylanısı, morfologiyalıq bildiriliwi esapqa alınadı. Mısalı: Búgin hawa ashıq boldı. Baxtıımızǵa, búgin hawa ashıq boldı. Mısaldaǵı birinshi gáp jay xabarlaw mazmunındaǵı gáp bolsa ekinshi gápte xabarlaw menen birge baxtıımızǵa sózi sóylewshiniń quwanıw sezimin bildirip kelgen.

Gáptiń kiris aǵzaları sóylewshiniń ayılajaq oy-pikirge modal`lıq, emotsional`lıq qatnasın bildiredi. Sóylewshi oy-pikirge shamalaw, tastıyıqlaw, boljaw, isenim, quwanıw h.t.b. modal`lıq qatnaslardı bildiriwi múmkin. Mıs: Haqıyqatında, bul jerler toǵaylıq edi. Ol, múmkin, bir ay, múmkin onnan da kóbirek bolatuǵın shıǵar. Haqıyqatında-pikirdiń shınlıǵı, múmkin shamalaw.

Kiris aǵzalar morfologiyalıq bildiriliwi jaǵınan tómendegi sóz shaqaplarınan boladı. 1. Modal` sózlerden: álbette, bálkim, bálki, qullası, demek, máselen, mısalı, múmkin, itimal, meyli t.b. Qullası, hámme nárese kewildegidey. 2. Atawısh sózlerden-atlıqlardan: negizinde, nátiyjede, tiykarınan, baxtıımızǵa t.b. Mıs: Durısında da, ol sharshaǵan eken. 3. Kelbetliklerden: túsinikli, belgili, durıs, tuwrı. Mıs: Durıs, ózi de bilmeytuǵın shıǵar. 4. Sonlıqtan: birinshi, ekinshi, birinshiden, ekinshiden: Birinshiden, men onı tanımayman, ekinshiden, seniń pikiriń durıs emes. 5. Almasıqlardan: áne, mine, ánekey, minekey, qánekey, qáne, qalay. Mine, onnan beri úsh kún ótti. 6. Ráwishlerden: aqır, áytewir, sirá, endi, menińshe, kerisinshe, ádettegishe, kóbinesi, aqırında, báribir, sóytip t.b. Aqır, basshı degen eldiń mádeniyatın rawajlandırıw kerek ǵoy! 7. Feyillerden: bilmedim, qoyshı, aytpaqshı, aytayıq, qara, aytshı, qáitsin, qáleseń, keshirersiz t.b. Aytpaqshı, keshegi jigit búgin de kele me? 8. Tańlaq sózlerden: pay, haw, óybey, átteń, bárekella, yapırmay, ilayım, uwh t.b. Pay, ózińiz bir qayırqom, teńi-tayı joq adamsızdaǵı. 9. Maqullaw hám biykarlawdı bildiretuǵın awa hám joq sózlerinen: Awa, bul ótirik emes, ashshı haqıyqatlıq. 10. Dánekerler: lekin, biraq, degen menen, sonda da, sebebi, óytkeni, sonlıqtan t.b. Degen menen, sizde túsinetuǵın adamsız ǵoy.

11. Janapaylar: ásiresi, hátte, hátteki. Ásiresi, men onıń ne ekenine qattı qızıqtım. Kiris aǵzalar hám kiris gápler ulıwma gápte ańlatılǵan pikirge qatnasına qaray belgili bir mánilik ózgesheliklerge iye boladı.

Jay gápler pikirdiń shınlıǵın, tastıyıqlaw, isenim bildiriw, shamalaw, boljaw, gúman etiw mánilerin bildiredi. Mıs: Bálkim, ol úydiń átirapın aynalıp júrgen shıǵar.2. Kiris aǵzalar gáptegi pikirge sóylewshiniń emotsional mánidegi qatlamn bildiredi. Quwanıw, tilek, ótinish, árman etiw t.b. Átteń, men onıń menen ushırasa almadım.3. Kiris aǵzalar ayılǵan pikirdiń kimgе tiyisli ekenligin bildiredi. Mıs: Menińshe, onıń pikirin maqullaw kerek.4. Kiris aǵzalar sóylewshiniń pikiriniń tártibin, izbe-izligin bildiredi. Birinshiden, forması arqalı ǵárezli boladı, ekinshiden, mazmunı arqalı ǵárezli boladı.5. Kiris aǵzalar sóylewshiniń pikiriniń dáslepki pikir menen baylanıslı ekenligin, nátiyjesin, juwmaǵın, sheshimin bildiredi. Qullası, bul isti pútkil jámaát bolıp islewimiz kerek.6. Kiris aǵzalar, oy-pikirdi konkretlestirip, ayırımlanıp, kúsheytip kórsetedi. Mısalı: Ákesi, ásiresi, anası hesh sezdimewdi tapsırdı.7. Kiris aǵzalar gáptegi ayılǵan pikirdi eske túsiriw, eskertip ótiw, mısalǵa keltiriw mánilerinde keledi. Mıs: Aytpaqshı, keshegi jigit qay jerde isleydi?8. Kiris aǵzalar gáptegi ayılǵan pikirge kelisim beriw yamasa qayılshılıq bildiriw, táwekel etiw mánilerin ańlatadı. Mıs: Yaqshı, bul gápti qoyayıq. Meyli, siziń aytqanıńız-aq bolsın.9. Oy-pikirge názer awdarıw, kórsetiw, dıqqat etiw mánilerin bildiredi. Mıs: Qáne, bizler menen birge júrińler.10. Kiris aǵzalar maqullaw hám biykarlaw mánilerin bildiredi. Awa, ayılatuǵın gáp kóp. Joq, ol jumıs bizge bolmaydı.11. Kiris aǵzalar sóylewshiniń dáslepki ayılǵan pikirge qarama-qarsı ekenligin bildiredi. Mıs: Dár`yadaǵı suw kóbeymesten, kerisinshe, jıldan jılǵa qayta basladı.

Tilimizde kiris aǵzalar menen birge kiris gápler de qollanıladı. Pikirge hár qıylı sub`ektivlik, modal`lıq qatnaslardı bildiredi. Olar gáp túrinde qollanıladı. Tiykargı gáptiń quramında tómendegi mánilerde qollanıladı.1. Tiykargı gáptegi pikirge tınlawshınıń dıqqatın awdarıw ushın qollanıladı. Mıs: Bilesiz be, biz, qaraqalpaqlar oǵırı kishi peyil xalıqız.2. Kiris gápler gáptegi ayılǵan pikirdiń

tınlawshıǵa málim ekenin bildiredi. Mıs: Óziń túsineseń, meniń halımnıń qanday ekenin sizler ǵana bilesiz. Bizge málim, xalqımızdıń tariyxı erte dáwirlerden baslanadı. 3. Kiris gápler tiykarǵı gáptiń mazmunına qatnaslı tastıyqlaw, maqullaw mánilerin bildiredi. Mıs: Durıs ayttıńız, ullı xanımız, bul quda hámiri. 4. Kiris gápler tiykarǵı gáptegi pikirdiń haqıyqatlıqqa, shınlıqqa qatnasın bildiredi. Mıs: Irasın aytsam, ne derimdi bilmedim. 5. Kiris gápler ótinish etiw keshirim soraw mánilerinde qollanıladı. Mıs: Ayıpqa buyırmaysız, araǵa bir jıl salıp kelip otırman. 6. Kiris gápler pikirge isenim bildiriw mánisinde qollanıladı. Mıs: Shınnı aytqanda, bizlerdiń kópshiligimiz seni umıtıp ta baratır edik. Men oylayman, bul jer keleshekte gúllengen mákanǵa aynaladı. 7. Ayılǵan pikirdi eske túsiriw: Mıs: Umitpasam, úyde úsh kún bolıp qaytıp kelgen shıǵarman. 8. Tınlawshınıń erkine salıw mánisinde: Mıs: Óziń bil, jol uzaq, saǵan barıp keliwge ádewir qárejet kerek. 9. Gápte ayılǵan pikirge qatnaslı tańlanıw, belgisizlik mánilerinde: Mıs: Hayranman, ol ózliginen bul gápti aytıwı múmkin emes. Kim biledi, oyına ne kelse sonı islep atırǵan shıǵar. 10. Ayılǵan pikirge shımırqanıw mánisinde: Mıs: Quday kórsetpesin, kerek emes, barmay-aq qoy. 11. Árman etiw mánisinde: Mıs: Qáydem bileyin, búgin ol kelse bolǵanı ǵoy.

Kiritpe gápler sóylewshi óz pikirini bayan etip turǵanda tiykarǵı gáptiń ulıwmalıq mazmunına qatnaslı eskertiw mánisinde qosımsha pikir keltiredi. Bunda qosımsha túsiniq retinde keltirilgen gápler tiykarǵı gáptiń ishinde yamasa keyninde beriliwi múmkin. Mıs: Ózinen kishkene eki qarındası (ol waqıtları olar júdá kishkene edi) !jimurattıń sebebinen jılaǵan waqıtta barıp ákesi olardı jubatıp aldına aladı. Usı waqıtta biziń sekretarımız (ol lawlamaylaw adam edi) kirip keldi de, maǵan táp berdi.

Bul orında sózleyshi ózi ushın belgisiz bolǵan zattı biliwge talapshańlıq penen umtıladı, yaǵnıy sózlew ushın belgisiz bolǵan zat onı qattı tınıshsızlandıradı hám ol sorawın izbe-iz tákirlay beredi. Bul waqıtta iz-beiz soraw berile beredi. Shayır dástanında bul usıdan paydalanıp, pikirdiń emociyonallıq tásiriligin asırıwǵa eriskenligin kóremiz. Sonıń menen birge, ayırım orınlarda soraw

gáplerdiń birdey soraw almasıǵı menen baslanısıwı hám izbe-iz soraw gáplerdiń dúzilisi de soraw gáplerge emociyanallıq qosılıp, poetikalıq kórkem tásirlikli asırıwǵa xızmet etken.

Bul orında birdey soraw almasıqlarınıń tákirarlanıwı menen birge joqarıda aytıp ótkenidek, soraw gáplerdiń izbe-iz keliwi da za'ru'rli áhmiyetke iye esaplanadı. Sebebi aytıp ótkenimizdek, soraw gáplerdiń izbe-iz keliwi sezim-tınıshsızlanıwdı ańlatpalasa, bul soraw gápleriniń birdey soraw almasıqları menen baslanıwı bul sezim-tınıshsızlanıwdı taǵı -de kúsheytiw ushın xızmet etken.

Sonıń menen birge, ekspressivlikning ańlatılıwında gapning tákirarlanıwı da ayırıqsha orındı iyeleydi.

Bul tipdagi gáplerdiń kóbinese, qayta bólegi tolıqsız gapga teń keledi. Bul jaǵday, yaǵnıy tákirarlanıwshı bólektiń birpara bólekleri túsiriliwi ıqshamlıqqa háreket etiw menen belgilenibgina qalmaq, gáp quramındaǵı birpara bólek hám ol arqalı kórsetilgen mazmunni bólek ajıratıp, mánisin bo'rttırıp kórsetiw, usınıń menen birge oqıwshı itibarına usınılıp qılınıp atırǵan informaciyaǵa dıqqattı kúsheytip tartıw sıyaqlı stilistik wazıypalardı da atqaradı. Sonday etip, Jazıwshı Ótkir Hoshimov dóretpelerinde gáp tákirarınıń eki qıylı kórinisi ámeldegi:

- 1) tolıq tákirar ;
- 2) qısqa tákirar ;

Qayta gáplerdiń bul eki qıylı kórinisi bir-birinen grammatik dúzilisi menengine parıq etedi. Olar atqaraıp atırǵan stilistik wazıypa bolsa derlik parq etpeydi. Bul qıylı qayta gáplerdiń hár eki qıylı kórinisinde da ápiwayı gáplerden ayırıqsha tárzde, informaciya birdey, yaǵnıy ekspressivlik bo'yog'i menen ańlatpalanadı.

Ismoil ájaǵa uyań yurib tepamga keldi.

- Neni kórdiń? - dedi áste, sıbırlap,... qatań dawıs menen. (127-b)

Gáptiń tákirarlanıwında keyingi bólim mudamı da tolıqlıǵınsha saqlanbaydı. Bul bólimler, kóbinese, qısqargan, yaǵnıy ellipslik gáp formasında tákirarlanıp qollanıladı. Sebebi, bul jaǵdayda birinshi gápte zárúr bóleklerdiń hámmesi qatnasqan, olar arqalı belgili informaciyanı, xabardı ańlatpalaǵan boladı. Gáptiń tákirarlanıwshı bóleginde bolsa aldın aytilgan hámme bóleklerdiń de

tákírarlanıwına talap etilmeydi. Bul jaǵdayda sózleytuǵın máni ekinshi tárepten áhmiyetli ekenligin názerde tutqan bólek keyingi gápte de tákírarlanıwı shárt:

Mısal kerek!

Bul túrdegi gáp tákírarın gáp bólekleriniń tákírarlanıwınan parıqlaw kerek. Qayta gápler formasıy tárepten gáp bóleklerine teń kelse-de, mazmun tárepten birinshi gápke teń keliwshi sintaksislik birlik bolıp tabıladı. Qaytalanǵan gáp birinshi gáp penen yamasa onıń bólimleri menen grammatikalıq baylanısqa kirispeydi.

Ayırım sintaktislik qurallar óz tábiyatına qaray ekspressivlikti suwretleytuǵın qural esaplansa, ayırımları tek kontekstte ekspressivlik máni ańlatadı. Ekspressivlikti suwretleytuǵın qurallar, tiykarınan, kórkem poetikalıq, publitsistikalıq hám oratorlıq usılları ushın xarakterli bolıp tabıladı. Bul sol usıllardıń tábiyatı menen, olarda obrazlılıq, emotsional-ekspressivliktiń kúshliligi menen baylanıslı³⁶.

Эй, хаялым нени сезип сейледиц,
Мени ерим демей кызып сейледиц,
Мениц питиуажамды бузып сейледиц,
Баллар туумай турып биткен ис катын.

Ермекбайжан ушын бердим малымды,
Мал тууе беремен басым, жанымды,
Бадырақларға айтып усы ^алымды,
сршелесип сен шығарма сес. катын,

Keltirilgen misallarda ekspressivlikti suwretleytuǵın qurallar, shayır tilinen berilip, kórkem poetikalıq, publitsistikalıq hám oratorlıq usıllardı keń paydalanǵanlıǵı kórinip tur.

II bab. A. Dabilov dástanınıń leksikalıq-semantikalıq qásiyetleri.

2.1. Dástanda sinonim hámde antonimlarning stilistik qásiyetleri. Sinonimler - aytılwı, jazılıwı túr-túrli, birlestiruvchi mánisi bir qıylı, yaǵnıy ulıwma bolǵan, qosımsha mánis názikligi, emocional boyawı, qollanıwı sıyaqlı bir qatar qásiyetleri menen óz-ara parıqlanıp turatúǵın sózler bolıp tabıladı. Áne sonday ulıwma (birlestirirshi) máni menen óz-ara boaylanısıwshı sózler toparı sinonimlik qatardı quraydı. Sinonimlik qatar bolsa eki yamasa odan artıq sózden ibarat bolıwı múmkin. Mániles sózler tildıń leksikalıq tárepten tildıń baylıǵı dárejesin kórsetip beretuǵın ayırıqsha qural bolıp tabıladı. Tilde mániles sózlerdiń kóp bolıwı tildıń estetikalıq wazıypasın jáne de tolıq atqara alıwın ańsatlastıradı. Bul júdá áyyemgi zamanlardan berli anıqlangan, pikir talasına sebepshi bolǵan hám úyrenilgen. Kórkem sóz ustaları tilimizdegi mániles sózler ishinen kórkem súwretlew maqsetine hám insandı ruwxıy azıqlandıırıwǵa muwapıq keletuǵın anıq sózdi tawıp óz dóretpelerinde qóllanıwǵa háreket etedi. Sol jol menen, qaharmanlar ruwxıyatın hám de súwretleniwshı obyektin eń kishi qırlarına shekem real kórsetip beriwge háreket etedi. Kórkem teksttegi mániles sózler analizlengende, tiykarınan, eki tárepke itibar qaratıw zárúr. Olardan biri avtorın eki yamasa onnan artıq mániles sózden ańlasılınıp atırǵan mazmun ushın eń maqul túsetuǵın birewin tańlaw bolsa, ekinshisi áyne bir tekst quramında eki yamasa onnan artıq mániles leksikalıq birliklerdi kórkem súwretlew maqsetine uyqas halda qóllanıw máselesi bolıp tabıladı.

Til iliminde mánilesliktiń tiykarınan, úsh túri bir-birinen ayırılıp turadı.

- leksikalıq mánileslik;
- frazeologiyalıq mánileslik;
- leksika-frazeologiyalıq mánileslik.

Óz-ara mánileslik qatarın payda etiwshı sózler túsiniktin belgisin hár túrli dáreje menen ańlatıwı, birpara sózler belgini normal dáreje menen (neytral) ańlatsa geyparaları kúshli tásirsheńlik dárejesin ańlatıwı múmkin. Sinonim sózler

emociyonal boyawlı hám emociyonal boyawsız sózlerden ibarat bolıp, olar taǵı unamsız emociyonal hám unamlı emociyonal sózlerge bólinip ketiwi múmkin.

Qarańǵıda **qayǵı** sazın, Shertken menen bolar meken, Bir jesirdiń **muńlı** zarın, Esitkenler tıńlarmeken. [1;6]

Bul qatarlarda “Qarańǵıda (zamannıń qúyúnshılıǵı) **qayǵı** sazın Shertken (uwayımlaǵan) menen bolar meken, Bir jesirdiń **muńlı** zarın, Esitkenler tıńlarmeken.” bul kontekstte óz-ara sinonimlik qatardı payda etken.

Sonıda atap ótiwimiz kerek, hár bir lingvistikalıq qural kórkem sóylewde nominativ wazıypa atqarıw menen birge stilistikalıq qural da bola alıwı múmkin. Sintaksislik figuralar janlı til tábiyatınan kelip shıǵıp, kórkem sóylewde arnawlı bir stilistikalıq maqsetti júzege shıǵarıwǵa xızmet etedi. Sebebi, kórkem tekste til birlikleri avtor tárepinen kommunikativlik tásir etiw maqsetinde tańlap alınadı hám sol processte kórkem poetikanı dóretiwshisiniń individual sheberligi de kórinetuǵın boladı.

Sóz leksikalıq mánislerinde paradigmatalıq qatnas semantikalıq tárepten qaralganda dáslep sózler mánilik birdeyligi (sinonimiya) hám máninilik qarama-qarsılıǵı (antonimiya) kóz qarasınan toparlarǵa bólip izertlenedi . Keyingi jıllarda sóz leksikalıq mánilerindegi paradigmatalıq minásebeti semantikalıq tárepten esletiwshi taǵı bir jaǵday - leksikalıq dárejeleniw (gradiyonimiya) hádiyesi bar ekenligi, ol jaǵdayda sózler mánilik parıqlanıwına tiykarlanıwı kóplegen ilimpazlar tárepinen izertlendi. 37. Leksikalıq sinonimiya mánisleri birdeyligi, óz-ara jaqınlıǵı yamasa qusaslıǵına tiykarlansa, graduonimiya bolsa ayrıqsha faktorlarǵa súyenedi. Sinonimiya hám graduonimiya hádiyseleri óz-ara keskin parıqlanadı. Biraq soǵan qaramastan olar arasında mánilik qatnas ámeldegi tiykarǵı sinonimlerden biri ornına ekinshisin kontekstual qollanıw múmkinshiligi tuwılsa, denotativ mánilerge tiykarlangan graduonimler arasında dárejeleniw ayırmashılıqları kúshli yamasa kúshsiz bolıwı múmkin.

Mal baqqan **káspi** qurısın,
Onday mal baǵıw **jumıs**,
Oziniń jayına tursın.

Dúnyada **talap** kóp,...[1:14]

Sağa beti bulaq boladı,
Ayaq beti jap boladı,...[5:140]

Tájiriybeli sóz sheberi bolğan A. Dabılov dástanınıń kórkem tiliniń ústem tárepleri sonda, olar tek tilde ámeldegi bolğan tayın mániles sózlerdi ğana paydalanıp qoymastan kórkem súwretlew talabına muwapıq mániles bolğan sózlerdi sonday qollanadı, bul sózler de tekstte tap mániles sózler sıyaqlı túsiniledi. Joqarıdağı poeziyalıq qatarlarǵa itibar bersek, jumıs,talap, sağa, ayaq, sózleri bir miywalı terektiń basqışpa-basqış pisip jetilisiw processindegi atları, olar bir-birine joqarıda aytlıǵanday graduonimikalıq munasábet payda etip, miynettiń tásir kúshin jáne de arttırıwǵa xızmet etip kelgen.

Haqıyqıy real turmıstı obrazlı súwretlewde, onı oqıwshı kózi menen bahalap, anıq hám tolıq iske asırıwda dástanda frazeologiyalıq sóz dizbeklerdiń mánilesliginen keń paydalanıladı. Sinonimlik qatardağı sózler kontekstlik sóylewdiń qanday da bir túrine, usılına tán ekenligi tárepinen de óz-ara parıqlanıwı múmkin. Sinonimlik qatardağı sóz házirgi kórkem ádebiyatqa baylanıslı lingvistikalıq kóz-qarastan gónergen bolıwı múmkin. Kóp yamasa az qollanıwına baylanıslı óz-ara ayırmashılıqqa iye bolıwı múmkin. Ańlasılatuǵın túsiniş sheńberi keń bolğan, belgili normal dárejede ańlasılatuǵın, emocional-ekspressivlik boyawqa iye bolmaǵan neytral, házirgi kórkem ádebiyatqa baylanıslı sóz sinonim qatardağı basqa sózlerge salıstırǵanda kóp qollanıladı. Joqarıdağı taǵı bir sóz, yaǵnıy “ayaq” sózin shayıq xalıq tilindegi neytral ayaq dep súwretlewine sebep, awıl turmısın, ondağı miynetti anıq kórsetiw, oqıwshıǵa jáne de anıǵıraq logikada túsinişti oyatıw maqsetinde hám de mazmunlıq boyawın asırıw maqsetinde sol sózden paydalanǵan. Bul sóz bolsa “sağa ” sózi menen kontekstual sinonimlikti payda etken. Mánileri jaqın sózler kórkem ádebiyat tilinde zárúr súwretlew qurallarınıń biri esaplanıp, kórkem sóz ustası olar járdeminde qaharmanlardıń xarakter-qásiyetlerin, waqıya-qubılıslardı, tábiyat kórinisilin kórkem súwretlerdi anıq, ayqın hám janlı etip ańlatıwǵa erisken.

Mánileri jaqın sózler leksemalardı orınsız tákirar hán jónsiz paydalanıwǵa jol qoymaydı. Kórkemlik kontekstlik sóylem usılınıń durılıǵın támiyinleydi, poeziya qatarlarınıń ıqshamlıǵına keń jol ashadı, semalardı úyreniw processinde tereń oylawǵa múmkinshilik beredi. Uluwma alǵanda, awızsha hám jazba sóylemdegi

sinonimlarning ayriqsha lingvistikaliq ameliy qollanida ahmiyeti bar. Sinonimler soylemde tasirlilikke tyykarlanip, dastandi oqiwshining soz bayligin asiradi, sozlik bayligining qanday darejede bay ham ozine tan ozgesheliginn kórsetiwshi belgilerden biri bolip tabiladi.

Mektepte úyrengeñ xosh hawazı bar,
Álemdi jańlatar xosh hawazı bar,
Sáyir etse júyrik at, qolında suńqar,
Eki qayın iytı, eki tazı bar.

Bılayınsha alganda dasta tekstinde “iyt” ham “tazı ” sozleri manilik tarepinen bir-birine qarsı qoyılğan “iyt” (apiwayı iyt) “tazı” (añ awlaytuğın baqqıdğı iyt) atamalar bolip tabiladi. Biraq shayırdın uqıp sol darejedede kúshlıqı, shetten kelgen adam endigina otız bes yoshdan ótken ózbek ayolini kempir darejesine shıǵarğanı, sol waqıtlarda ózbek hayallarının jaǵdayı talayyin salmaqli bolğanlıǵını emotsional tarepten tasirli etip jarata alǵan.

Kewlimde qayǵım kóp dásteme-dáste,
Bálentte ornım joq, al mudam **páste**. (4-bet)

Jarli bolǵanlar **jıladı**,
Bay bolǵanlar **kúldi**. (5-bet)

Balam, **ashshını** ham tattıq,
Dushshını ham tattıq (15-bet)

Baha bermey **aq-qaraǵa**,
Túspey qarańǵı jıraǵa (16-b)

Awzıma **pal** salsam bilinbes dámi,
Hasla mazası joq bir **záhár** balam. (20-bet)

“Bálent ” ham “pás ” joqarıdğı sıyaqlı negizi antonim soz. Lekin áne sol eki qarsı hádiyseni bir jerge toplan, onnan kontekstual sinonimiyanı payda etiw shayırdın soz qollanw uqıbı ham onın qanday darejede tereñ pikirlewshi ekenliginen derek bolip tabiladi. Sinonimler manilik ham qollanw sheńberine qaray úsh qıylı:

ideografikalıq, stillik ham stilistikaliq sinonimler bolip keledi. Ideografikalıq sinonimler óz-ara leksikalıq manis ottenkleri menen ajralıp tursa, stillik sinonimler qollanw sheńberine (soylemnın har qıylı stiline tiyisliligine), stilistikaliq sinonimler bolsa ekspressivlik boyawlarına (sinonimikalıq qatarda tiykarǵı, neytral sózge salıstırǵanda ekspressivlik ottenkke iye ekenligi) qarap parıqlanadı.

Sinonimlik qatardagi sózler leksikalıq mánilik tárepi, stilistikalıq tárepi hám de pragmatikalıq semasi menen óz-ara ajıralıp turıwınan kelip shıǵıp, ilimpaz M. Mirtojiyev olardı bir neshe tipke ajıratadı.

Kontekstual sinonimiya - til birligi sıpatında óz-ara sinonim bolmaǵan leksemalardıń belgili kontekst sheńberinde (sonday-aq, sóylem ishinde) sinonimikalıq qatnasqa kiritiliwi,-dep kórsetedi.³⁸

Ullı kórkem sóz sheberi A. Dabılov dástanınıń kórkem tili boyınsha ústemligi sonda, olar tek tilde ámeldegi qollanılgan, tayın mánileri jaqın sózlerden ǵana paydalanıp qoymastan, kórkem súwretlew talabına qaray mánileri jaqın bolmaǵan sózlerdi de sonday qollanǵan, bul sózler de kontekstte tap mánileri jaqın sózler sıyaqlı túsinemiz. Kontekst sheńberinde sinonimlesiw jaǵdayı ásirese dóretiwshi leksemasınıń sóylemde qollanıwı da kóplep ushırasadı. Kórkem sóz sheberi leksemasınıń sememasi quramında “jazıwshı”, “shayır”, “gúrrińlesiw sheberi”, “ilimpaz”, “oylap tabıwshı” sıyaqlı qatar semalar sáwlelengen. Sonday eken, onıń mánilik kólemi bir qansha keń boladı. Kontekst ishinde bolsa avtor sememasining sol semalaridan biri aktuallashadı, qalǵanları reallashmaydı. Mısalı, roman, gúrriń sıyaqlı nasriy dóretpeler haqqında gáp ketkende avtor leksemasi tek “jazıwshı” mánisinde qollanıladı, sonday eken, jazıwshı leksemasining kontekstual sinonimine aylanadı, kontekstten sırtta bolsa bul eki sóz sinonim bola almaydı, sebebi olardıń mánis kólemi óz-ara teń emes.

Qarama qarsı mánili sózler (Antonimlar). Tilimizde qrama qarsı mánili sózlerdiń bar ekenligi kórkem sóylemniń ańlasılıwı, ekspressivligin, tásirtiligin támiyinlewde qolay leksikalıq, grammatikalıq hám stillik qurallardan biri bolıp tabıladı. Poeziyada, sonıń ishinde dástansılıqta áyyemgi zamanlardan berli tildegi bunday tillik múmkinshiliklerinen keń paydalanıp kelingan hám turmıs tárizimizge tán óziniń gózzallıqın joǵaltpay kelip jetken. Til iliminde bul hádiyse “antiteza” dep ataladı. Kórkem teksttiń lingvopoetikalıq tallanıwına arnalǵan ilimiy miynetlerde qarsılıq, qarama qarsı qoyıw terminlerinen paydalanıladı. Qarama qarsı mánili sózlerdi orınlı qollanıw arqalı túsinikler, belgiler, jaǵdaylar, obrazlar qrama qarsı qoyıladı. Sonı da atap ótiw orınlı, antonimiya hádiyseler, tiykarınan bir sóz toparı leksemaları sheńberinde júz beredi. Antonimlar, tiykarınan, belgi ańlatıwshı sózlerde ushırasadı. Muǵdar, waqıt, orın, háreket-jaǵday mánislerin ańlatatuǵın

sózlerde qarama qarsılıq mánisi kem boladı. Soǵan qaray antonimler sapa, usıl sóz toparlarında kóp ushrasadı. Feyillerde antonim payda etiwshı sózler júdá kem, san, almasıq, modal hám kómekshi sózlerde uluwma joq. Ádetde leksikalıq, kontekstual yamasa sóylemdegi qarama qarsı mánili sózler bir-birinen parıq qıjadı. Bir sóz bir tikarǵı mánisinde antonimge iye bolıwı, basqa mánislerinde uluwma antonimge iye bolmawı múmkin. Bir topar sóz jasawshı affikslar de antonimlik juplıqdı payda etiwı múmkin.

Til birlikleriniń tákirlanıwı nátiyjesinde júzege keletuǵın ańlasıw jarlılıǵı hám reńsizliginen shaǵılısıw ushın, suwretlew obyektine itibardı tartıw ushın, unamlı belginiń basqıshpa qasqısh artıp barıwın ańlatıw sıyaqlı bir qansha túrlerge bólinip ketedi.

Qarama qarsı mánili sózlerdiń qollanıwı kórkem tildiń ańlasıwlılıǵı, kórkem boyawı, emocionallıq tásirtiligin támiyinlewde qolay qurallardan biri esaplanadı. Shıǵıs ádebiyatında, sonıń ishinde qaraqalpaq ádebiy tilinde erte dáwidlerden berli tildegi bul ańlatpa múmkinshiligiden keń paydalanıp kelinggen. Qarama qarsı mánili sózlerdi qóllanıw arqalı túsinikler, belgiler, jaǵdaylar, obrazlar ádetde, tilge tiyisli hám kontekstual yamasa sóylemdegi qarama qarsı mánili sózler parıqlanadı.

Til iliminde antonimler boyınsha bir qansha ilimiy izertlewler alıp barılǵan. Olardıń tildegi ornı, mánisi, norma hám quralları úyrenilgen. Kontekst quramında fakultativ tárizde júzege shıǵıwshı antonimlerdi okkazional antonimler sıpatında bahalaw hám olardıń hár qıylı sóylew usıllarındaǵı ayırıqsha lingvostilistikalıq, semantikalıq ekspressivlik qásiyetlerin úyreniw, olardıń payda bolıw tiykarların analiz etiw orıs tilshileri L. A. Vvedenskaya, G. E. Goncharenkolar tárepinen úyrenilgen bolsa da, házirgi kúnge shekem qaraqalpaq tilshileriniń izertlew obyektı bolmaǵan. Sonı da atap ótiw orınlı, kerek, salıstırmalı pikir, túsinik sıyaqlılardı keri qoyıwdan ibarat stilistikalıq qollanıw arqalı “Bahadır” dástanında qarama-qarsılıqǵa tiykarlangan kórkem tekstlerdi anıqladıq.

Hárreniń **palı** bolǵan menen,
Óziniń **záhári** boladı. (87-bet)

Námárt basqa, **márt** basqa,
Otqa túsip oynayın. (93-bet)
Kirpigi tógilgen, qara qaslı edi,

Júzı **aq** qaǵaqday, **qara** shashlı edi. (126-bet)

Bul sózler ádetde bir-birine antonimlerdi paydalanıp, kórkem sóz sheberi dástanda kontekstual antonimiyanı sheber qollana alǵan. Qarama qarsılıq mánilerge iye sózler kontekstual-situaciyalıq xarakterde de boladı. Antonimlik múnásebet sóylem halatındada, yaǵnıy sózlerdi belgili kontekstte qóllanıw arqalı payda boladı. Bunday antonimler kontekstual antonimler dep ataladı. Kontekstual antonimler kóbinese individual, yaǵnıy qandayda bir bir avtorǵa tiyisli boladı. Geyde tájiriybeli sóz sheberleri qaharmanlar ruwxıyatındaǵı kontrastlıqtı bórttirip súwretlew maqsetinde arnawlı bir neshe kontekstual sinonimikalıq qatardaǵı bir neshe sózdi basqa bir kontekstual sinonimikalıq bir neshe sózge qarsı qoyadı. Kóbinese shıǵarmada kontekstual antonimlerden kórkem suwretlewdiń tásirililigin bórttiriw maqsetinde qollanadı. Sebebi, ol jaǵdayda lingvistikalıq tárepten ádettegi emeslik kúshli bolıp, tásir etiw kúshi olarda ádettegige salıstırǵanda kúshlirek boladı.

Akem ólip men tabalmay dúnya mal,

Haramnan pıshıq joq, tawıqtan **halal**. (32-bet)

Qıs qansha qattı kelgen menen,

Izinde jarasıqlı **jazı** bar. [49-b]

Dushpanınıń kewiline,

Qapalıqtı kirgizip,

Dostınıń bárin kúldirip,... [2:74]

Ústime kiygen sarpayım,

Uzın emes, **qısqa** boldı. (77-bet)

Bul qatarlardaǵı leksikalıq antonimlerge tán bolıp, shayır suwretlew boyawın jáne de tásirliyerek etiw maqsetinde kórkem tekstte leksikalıq antonimiyanı paydalanǵan. Bunday qarama qarsı mánilerdi-antonimlerdi turaqlı sóz dizbeklerinde, naqıl-maqallarda da kóplep ushratıw múmkin. Shayırdıń til baylıqlarınan paydalanıw sheberligin belgilewde kórkem tilde ańlasılatuǵınlıǵı qanday dárejede támiyinlengenligine itibar qaratıladı. Bunı qarama qarsı mánili sózlerdi óz ornında, arnawlı túrde estetikalıq maqsetlerde qollana alıńanlıǵınan da anıqlasa boladı.

Aydıń on besi qarangı bolsa,

On besi jarıq boladı, balam...

Mine kóbi ketip, azı qaldı.

Qırqına shidağan, qırıq birine de chıdar,

Awırır batpan bolıp kelip, mısqallap shıǵar. (227 -b).

Dástanda keltirilgen bul naqıl-maqallarda awırırwdıń keliwi hám ketiwi mánislerin biri birine qarama qarsı qoyılıwı antonimikalıq qatnas arqalı tárbiyalıq maqsette paydalanıwı arqalı shayır úlken sherberlik kórsete alǵan.

Antonimlerdiń mánilik (sememası) strukturası da mudamı turaqlı túrde ulıwma sema menen birge differenciya sema da boladı. Sol semalar bolsa óz-ara qarama qarsı boladı. Solay eken, eki sózdń antonim yamasa antonim emesligin tek olardıń semema strukturasın ashıw, komponentli tallaw tiykarında ǵana durıs anıqlaw múmkin boladı. Antonimler bir-birine qarama qarsı túsiniqler birligin ańlatıw menen tilde stilistikalıq qural sıpatında da qollanıladı hám kórkem tásirliкти arttırıwǵa xızmet etedi, kórkem til stilistikasınıń durıslıǵın támiyinleydi.

Dástanda frazeologizmlerdiń qollanılıwı. Ádette, sózlerdiń dizbeklesip birigiwi arqalı sóz dizbegi payda boladı. Bul sóz dizbekleriniń ayırımları erkin túrde bolsa, geyparaları turaqlı túrde boladı.

Júre almadıń **shıbın jandı qıynamay,**
Úzilgen jubındı jalǵap baylamay,... [1: 11]
Qamıǵıp kóz jasın tógip monshaqlap,

Óte almadım dedi dúnyada shaǵlap, ... [1: 12]

Shıbın jandı qıyma;;namay, Kóz jasın tógip frazeologizmleri kontekstten ańǵarıwda is-hárekettiń, qıynshıǵıǵı, jasırın sırları ańlasıladı hám ármanınıń orınlanbaǵanlıǵın ańlatadı. Turaqlı sóz dizbegi, yaǵnıy frazeologizmler quramındaǵı hár bir sóz óz betinshe tiykarǵı mánisin saqlamaǵan, soǵan baylanıslı bul frazeologizm quramındaǵı sózleri (komponentleri) turaqlı, bólinbeytuǵın bir semantikalıq birlikti payda etken turaqlı dizbek bolıp tabıladı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri kórkem tilde kontekstlik wazıypasına qaray hár qıylı wazıypada qollanıladı. Ilimiy hám rásmiy tilde bolsa kóbinese nominativ funkciyanı atqaradı. Bir para frazeologizmlerde nızam hújjetleri tiline qalıplesiw, terminlesiw de ushırasadı. Bunday waqıtlarda frazema mánisinde neytrallasıw payda boladı.

Stilistikalıq boyaw hásizlenip, aqırına barıp joq bolıp ketedi. Kórkem ádebiyat tilinde frazeologizmlerden ónimli paydalanıw hám qóllanıw usılları hár qıylı bolıp keledi. Kórkem sóz sheberleri tilimizde tayın material sıpatındaǵı frazeologizmlerden ónimli paydalanıp ǵana qoymay, ózleri de olar tiykarında jańa frazeologizmlerdi payda etedi. Bul jaǵdayda sóz ustaları ulıwma tillik frazeologizmge sińisip keten mánistiń jańasha mánisin ańlawdı ashıw, sóz dizbeginiń leksikalıq mánilik quramın ózgertiw, onıń semantikalıq-stilistikalıq funksiyasın keńeytiw, frazeologizmge jańasha metaforalıq obrazlılıqqa iye mániler júklew sıyaqlı usıllardan paydalanadı.

Til iliminde frazeologizmler dúzilisi, leksikalıq-semantikalıq, funksional-stilistikalıq hám sintaksislik wazıypaları, sonıń menen birge, ayırıqsha qalıplesiw ayırıqshalıǵına iye bolǵan tildiń óz betinshe birligi sıpatında álle qashannan berli tán alınǵan. Olar leksikadan joqarı, ǵápten tómén basqısha turadigan til hádiyesi sıpatında da tán alınǵan. Biz tilimizdiń hár tárepleme jetiliske hám oǵada tásirli bolıwına, tıńlawshı sóylep atırǵan insannıń maqsettin tez ańlap alıwına kómeklesetuǵın bir qansha tildiń tayar materiallarınan, yaǵnıy til birliklerinen júdá kóp paydalanıwǵa háreket etemiz. Naqıl-maqal, sóz dizbegilersiz til hesh qanday estetikalıq tásirsheńlikke iye bolmay qalıwı múmkin. Ásirese, frazeologizmlerde tildiń emociyonal-ekspressivlik ottenkasın beriw wazıypası basqa til birliklerine salıstırǵanda kúshlirek boladı. Sóz dizbekleri frazeologizmler sıpatında tilde mudamǵı tayın material bolıp tabıladı. Sol sebepli de hár bir kórkem sóz ustası óziniń dóretiwshilik jemisin jaratıw waqtında olardan paydalanbasa bolmaydı.

Frazeologizmler de strukturalıq til birligi, lekin onıń mánisi quramındaǵı leksemalarǵa tán mánilerdiń ápiwayı jıyındısına teń bolmaydı. Sóz dizbegine tán mánilik quramındaǵı leksemalardıń mánisine salıstırǵanda bólek mánis, ústeme mánis sıpatında sáwlelenedi, bul máni frazeologizmler quramındaǵı leksemalardıń mánisine súyenbewi de múmkin. Sonı da aytıp ótiw orınlı, real turmıs shınlıǵın obrazl súwretlewde, onı kitapqumar kózi qarasında anıq hám tolıq iske asırıwda frazeologiyalıq sóz dizbegilerdiń ornı, áhmiyeti ayırıqsha bolıp tabıladı. Sóz dizbekleri turmıstaǵı waqıyalar, qubılıslardı baqlaw, jámiyettegi unamlı hám unamsız háreket hám jaǵdaylardı bahalaw, jámiyette bolatuǵın hár qıylı turmıslıq tájiriybelerdi ulıwmalastırıw tiykarında xalıq bergen juwmaqlardıń ayırıqsha obrazlı

añlasıwları bolıp tabıladı. Tillik hádiyseler sıpatında til hám sóylemge tiyisli birlik bolıp tabıladı. Birden artıq leksema kórinisiniń birigiwinen tasirlenip, obrazlı mánilik tábiyatına iye bolǵan tilge tiyisli birlik frazeologizm dep ataladı.

Adam sırtqı ortalıqtı, jámiyetti, turmıstı tek ámeliy xızmet barısında biliw menen ǵana sheklenbeydi. Adam olardı kórkem estetikalıq pikirlewler, seziwler arqalı da úyrenedi, yaǵnıy sırtqı ortalıq, jámiyet, turmıs tuwralı túsiniklerdi kórkem obrazlar arqalı beredi. Kórkem obrazlar kórkem óner shayır shıǵarmalarında jaratıladı, demek, kórkem ónerdiń baslı wazıypası-bul kórkem obraz jaratıw, dúnyanı kórkem obrazlar arqalı kórsetiw, tanıtıw, sáwlelendiriw. Mısalı, túngi aspanda sáwle shashqan ay, jımınlasqan juldızlar qánige astronom ushın tek aspan deneleri ǵana, astronom olar tuwralı astronomiya iliminiń jetiskenlikleri tiykarında ilimiy túsiniklerdi qurǵaq bayanlap beredi. Al shayır túngi ay menen juldızlardı, sonday-aq, tábiyattıń basqa da qubılısların gózzallıq, kórkemlik kóz-qarasınan qabıllaydı, sonlıqtan ay-juldızlar shayır ushın ápiwayı aspan deneleri emes, al olar gózzallıq hám ilhám sháshmesi, kórkem obraz jaratıwdıń materiallıq dáregi bolıp xızmet etedi.

Shayırlar ádetde kórkem súwretlew jaratıw maqsetine muwapıq frazeologizmlerdi tańlap qóllaw menen ǵana jeklenip qalmaydı. Al qaharmanlar tábiyatı, psixologiyalıq awhalı, turmıs tárizine muwapıq ózgerisler payda etedi hám qayta olardı isleydi. Haqıyqattan da, kórkem sóz ustası ózi jaratıp atırǵan qaharmannıń ayırıqsha xarakteri hám qásiyetlerin ashıp beriw barısında, tábiyatı qanday insan ekenligin tolıǵıraq súwretlewde frazeologizmlerden paydalanadı. Shayır óz dástanında bir neshe orınlarda qaharmanlardıń shańaraqtaǵı, jámiyettegi hám júristurısın, unamlı hám unamsız táreplerin asıra súwretlep, ásirese, kúlkige beyimlew etip sáwlelendiriw maqsetinde qollanadı. Nátiyjede ulıwma xalıq tilindegi grazeologizmler jańasha tús alıp, jańa máni náziklikleri menen toyınadı. Ulıwma xalıq tilindegi sóz dizbegilerin qayta islewdiń usılları, olarǵa jańasha reń hám tús, jańasha máni beriwdiń jolı júdá hár túrli bolıp keledi. Buǵan “ulıwma til sóz dizbegi zamiridagi mánistiń jańasha talqinini ashıw sóz dizbeginiń leksik quramını ózgertiw jáne onıń semantik-stilistik funksiyaların keńeytiw sóz dizbegine jańasha metaforaiy hám obrazlı mánislerdi kirgiziw sıyaqlı usıllardı kirgiziw múmkin”. Frazeologik sóz dizbegilerdi qayta islewdiń hár qıylı usılların tilshi alım B.

Joldasev keń izertlew etken. Sóz dizbeginiń semantik quramında frazeologik mánisten tısqarı, stilistik boyaw da ámeldegi boladı. Unamsız yamasa unamlı baha semalari, ádetde sóz dizbegilerdiń mazmun planında bo'rtib turadı, bul faktor sóz dizbegilerden sóylewlıqiy tásirlilikke támiyinleytuǵın stilistik qural sıpatında paydalanıw imkaniyatın beredi, ásirese, shıǵarma tilinde bunday birliklerdiń roli úlken boladı.

Ekenin aytıw kerek, frazeologizm leksikalogik birlik bolǵanlıǵıdan ol sóylew processinde gáp quramında kelip bir ózbetinshe sóz, sóz birikpesi, gáp formasında háreket etedi. Sol sebepten, eger jazıwshı joqarıdaǵı kózi ilindi, yuragım teke-puka bolıp kirsam, kózi pishib ketken, og'zingga qaray sóyle sıyaqlı sóz dizbegilerdiń ornında uxlamoq, tınıshsızlanıwlanmoq, oylap sóylew sıyaqlı gáplerdi qollanganıda edi, gúrrińlerdiń kórkem estetik qımbatı bunchalik aspaǵan bo'lar edi. Hám jazıwshı óz aldına qoyǵan maqsetine da yeta almaǵan bo'lar edi.

Shıǵarmada sinonim sóz hám sinonim sóz dizbegilerden paydalanıwda, olar ańlatadıǵan mánis parqları hám emotsional-ekspressiv belgi qásiyetleri esapqa alınadı. Sebebi qollanılaıp atırǵan hár bir sinonim sóz hám sinonim sóz dizbegi óz mánis náziklikleri menen bir-birinen parıqlanıp, olardan orınlı paydalanıw ańlatpa atırǵan pikirdiń anıq hám tuwri bolıwına xızmet etedi. Bir frazeologik sinonimiya qatarını shólkemlesken sóz dizbegiler bir-birinen ózleri ańlatpalıǵan mánis qırları, stilistik boyawdorlıǵı, konnatativ mánisi, tásirlilik hám obrazlılıq dárejesine kóre bir-birinen parıq etedi.

Sonıń menen birge, jazıwchining qanshellilik kóp sinonimlerden paydalanıw uqıwı onıń til baylıǵınıń túrme-túr ekenligiden dárek beredi. Joqarıdaǵı mısallarda qollanǵan sóz dizbegiler sinonim bolsa -de, olar óz mánis náziklikleri menen bir-birinen parıq etedi. Házirgi ózbek tilinde leksik sinonimler menen bir qatarda leksik- frazeologik hám frazeologik sinonimler ámeldegi bolıp, olar kórkem usıl úlgerinde keń qollanıladı, atap aytqanda biz baqlaw alıp baratırǵan avtor ijodida da bul jaǵday gúzetiledi. Ekenin aytıw kerek sózler hám sóz dizbegiler ortasındaǵı sinonimik munasábet leksik-frazeologik sinonimler esaplanadı. Sóylewlıqımızda qollaytuǵın sóz dizbegiler da bir-biri menen óz-ara sinonimik munasábetke aralasıp, frazeologik sinonimiya qatarını payda etadı.

Bul sóz dizbegilderdiń barlıǵı jumıstıń kózin biletuǵın adamlarǵa salıstırǵanda qollanılğan sóz birikpeleri haqqında bolıp tabıladı. Bunda “kózi pishib ketken” sóz dizbegi “suw etip ishib jibergen” sóz dizbegine qaraǵanda mánis dárejesinń kúshliligi, ańlatpaliligi tárepinen parq qilsa, “ádisin alǵan ” sóz dizbegi sinonimik qatardaǵı hár eki sóz dizbegiden da obrazlılıǵı menen parıq etedi. Jazıwshı kúshsizlew hám kúshlilew mánis ańlatıwshı sóz dizbegilerdi qóllaw arqalı sóz qóllaw kórkem ónerin kórsetiw etken. Kórinip turǵanıdek, sinonim sóz dizbegilerden paydalanıwdaǵı keń múmkinshilik jazıwshı qalamining ótkirliginen dárek beredi.

Frazeologik sinonimlerdiń derlik barlıǵı kóshpeli mániste qollanıwshı obrazlı sóz dizbegiler bolıp, olar asarda avtor sóylewlıqınıń reń-barang bolıwın támiyinleydi. Bunday sóz dizbegilerdi isletiw personaj sóylewlıqına xarakteristika beriwde eń aktiv qollanılatuǵın qurallardan biri esaplanadı. Tildegi frazeologik sinonimlerden asarda tuwrı qollay biliw kisi sóylewlıqı ushın úlken múmkinshilikler jaratadı. Bunıń nátiyjesinde kisiler ózleriniń pikir hám ideyalarını eń názik mánis qásiyetlerin túsinikli hám anıq, shireli, obrazlı hám tásirli etip ańlatıwǵa muyassar boladılar.

Uluwma, jazıwshı Ótkir Hoshimovning gúrrińlerinde, ásirese, “Usta kórgen shákirt”, “Ko'kyotal”, “Palaw” sıyaqlı gúrrińlerinde leksik birlikler jazıwshı usılınıń ayırıqshalıǵın támiyinleydi jáne bul sóz qóllaw qásiyetlerine, jańa suwretler payda etiw tárepinen ayırıqshalıqdı skólkemlestirediki, bul jaǵday basqa dóretpelerde baqlanbaydı.

Naqıllar

Ózbek ádebiyatı tariyxı tikkeley folklor menen baylanıslılıǵı ushın barlıq ádebiyat kórinetuǵındalari odan yoshlanib, o'lmas dóretpeler jaratılıwman hám ol jaǵdayda ózleriniń joqarı, ulıwmadunyalıq pikirlerin bayanlawgan⁴⁵.

Til - sociallıq hádiyse sıpatında mudami rawajlanıwda hám úyreniwde dawam etip keledi. Turmıstıń hesh bir iskerlik tarawı yo'qki, tildiń barlıq ústinen, til birliklerinen, tildiń tayın materialları bolǵan sóz dizbegi, naqıl, tımsal, hikmetli sózler hám tabısıwlardan keń paydalanmasak. Bunday til materiallarıdan kórkem ádebiyatımızda da keń hám nátiyjeli paydalanıp kelinmoqda. Olardan geyde maqset-múddáháni tez hám tuwrı anıqlawda, geyde sóylewlıqdıń tásirililigin

asırıwda, qaharmanlar sóylewlıqın boyitishda keń paydalanıladı. Sebebi naqıllarda pikir túwelligi, ıqshamlıq, mazmunıylik hám tásirliklik basqa sólew qurallarıǵa salıstırǵanda kúshli boladı.

Naqıllar - grammatik tárepten pıtken pikirdi bildiruvchi, kishi, ıqsham, ótkir mazmunli, kóshpeli mániste yamasa da kóshpeli mániste, da óz mánisinde qollanılatuǵın hikmetli xalıq sóz dizbegileri bolıp tabıladı.

Belgilijon Joldasevning pikiricha, naqıllarda pikirdi qısqasha hám tınıq ańlatıw múmkinshiliginiń bar ekenligi sóylewlıqdıń tásirlikligin támiyinlewde júdá qol keledi. Shıǵarmanıń xalqchilligini, haqqoniy-ligini, támiyinlewde da naqıllarǵa shaqırıq etiledi. Alım óz pikirini dawam ettirar eken, sonday deydi: Qaharmanlar sóylewlıqın boyitish, emotsional-ekspressivlikka erisiw maqsetinde da naqıllardan paydalanıladı. Jaqsınıń sózi - qaymaq, jamannıń sózi - tógiw, qapılı boldıń - besikli boldıń, shımshıq so'ysa da, qassap so'ysin, hamal keldi - ámel keldi sıyaqlı obrazlı hám pútin turaqlı birikpeler naqıl esaplanadı. Xalıq awızsha ijodining áyyemgi janrı bolǵan naqıllardan Ótkir Hoshimov “ Usta kórgen shákirt” atlı hajviy gúrrińinde sheberona paydalanıp, gúrrińde ótkir yumoristik ruxlanıw jarata alǵan. Gúrriń avtor tilinden bayanlaingan bolıp, asardagi naqıllar gúrriń personajlari, yaǵnıy “usta ” hám “shákirt” ortasındaǵı óz-ara sáwbet processinde bolıp ótedi. Olar hár bir sáwbet processinde, sáwbet temasına muwapıq halda naqıllardan júdá kóp paydalanıwadı. Avtor bunıń tiykarǵı sebebin gúrrińde tómendegishe anıqlama beredi: “Domla Obodiy bir zamanlar “Xalıq awızsha ijodida naqıl - maqallar isletiw” degen temada dissertatsiya yoqlagan, eki gapning birinde naqıl isletmasa turolmasdi...

- Endi úke, alım bolsań, álem seniki,- dedi birdan sansirashga ótip.- Bermanını jaqsı oylapsan. Shundoqku, lekin ılım iyne menen qudıq qazıwday gáp - de”.

Xalqımızda bir gáp bar: “Hár zattıń normasında bolǵanı jaqsı”. Bul hikmet saz ásbapları kórkem óneri bolǵan kórkem ádebiyatǵa da tiyisli esaplanadi. Bul tiyislilik kórkem ádebiyatda úlken áhmiyetke iye. Sebebi sol normaǵana jaratılıp atırǵan shıǵarmanıń jaqsı yamasa jaman dárejede ekenligin belgilep beretuǵın tiykarǵı faktor esaplanadı. Lekin bul gúrrińde naqıllardıń qatnasıwı normadan asqan sonda da, bul gúrrińniń mazmun kólemin jáne de boyitishga xızmet etken. Hár bir personajning sóylewlıqındaǵı naqıllar oqıwshıda ájayıp bir emotsiya

yağniy kulgu oyatadı. Kóshpeli mániste keltirilgen bunday naqıllar gúrrińge emotsional-ekspressivlik ottenkasini bere alǵan. Mısalı tómendegi gápge itibar qarataylık:

- Japsaq bir tikilsa qo'ymaydi, degenleri tuwrıǵa qusaydı. Jaǵdayıńız chatoq, domla. Saw tanda saw aqıl deydiler. Mazangiz qochgandan berli óziyam... Bir oyog'ingiz torda, bir oyog'ingiz...

- Nápesingni ıssı et-e! - Domla ornıdan turıp ketti.- Japsaq basqa, ajal basqa. Sonıyam bilmaysanmi, ańqaw!

Tursunboy pinagini buzmadı.

- Endi domla, tuwrı gáp tuwǵanıńǵa yoqmas ekanda, dedi bidirlab.- oylamay yegan, og'rimay o'lar, degenleri to'ppa -tuwrı. Bermanı jaqınlashıp qalǵanǵa qusaydı ózi... (230 -b).

Naqıllarǵa bunday jantasıw Abdulla Qahhor gúrrińleriniń birpara bólimlerinde ushraydı. Lekin til birligi naqıllarǵa ózindegi funksiyadan tısqarı, taǵı kóshpeli mánis, tag mánis, astarlı sóylew, kesatish, ósek sıyaqlı wazıypalardı júklep,

kórkem ádebiyatda ayırıqsha bir jańalıqdı Ótkir Hoshimov mine sol gúrriń arqalı jarata alǵan. Sebebi gúrrińde derlik 40 den artıq naqıl qollanılǵan bolıp, olardıń barlıǵı da, naqıllardıń ǵalabalıq ayırıqshalıqı yaǵniy tálim-tárbiya quralı sıpatında emes, bálki “ kese tagida jartılay kese” qabilidagi naqıllar mánisi astında jasırınǵan. Bul jaǵdaynı biz joqarıdaǵı úzindinde kórip óttik. Gúrrińdegi naqıllardıń derlik barlıǵı kóshpeli mániste qollanılǵan.

- Shunaqayu domlajon, qalǵan jumısqa qar yog'ar degen gáp da bar. Bermanı túye góshi yegandek júdá sozılıp ketti ózi...

- Aynıń on beshi qarangı bolsa, on beshi jarıq boladı, úke. Mine ko'pi ketib ozi qaldı. Qırqıga chidagan, qırıq birigayam shıdaw kerek-de! (230 -b)

Joqarıda aytıp ótilgenidek, naqıl pikir mánisin anıq hám ıqsham ańlatadı. Ol qanshellilik kóp isletiliwine qaray emes, qanday isletiliwine, orınlı qollanılıwıǵa qaray tásir kórsetedi. Lekin bul gúrriń joqarıdaǵı pikirdiń pútkilley hákisi. Assa'lemu aleykum, domla! - dedi Tursunboy jańasha dúbeleydey.- Ne taǵı búрге tepdimi?!

- Ey, nımasini aytasan, úke.- Domla ming'illadi,- keseldiń keliwi ańsat, ketiwi qıyın eken-de.- Shunaqa, domla, kesellik botmonlab kelip, mısqallap ketedi.-

Tursunboy onıń gápın maqulladi.- Reń soqır-hal so'r degenler. Qırıq kún jerge jabıwıp jatqan adamday reńińiz tamam bo'pti ózi?!

- Shunaqa deysizu domla, japsaq kelip dárman ketarkan-de,- dedi Tursunboy salmoqlanib.- Kesellik filni shıbın etedi, degenleri biykarǵa emes eken.

Bul sóylewliqiy úzindinde naqıllar arqalı sinonimik qatar payda etińan hám jazıwshı bunday sóz oyınınıń artistlik menen gúrrińde sáwlelendira alǵan. Sebebi olardıń barlıǵıda kesel bolıw menen baylanıslı bolǵan naqıllar qatnasqan.

Jazıwchining maqseti, gúrrińniń tiykarǵı mazmunınıń naqıllar arqalı ashıp beriwde bolǵan. Hám mine sol maqsetti ámelge asırıw ushın naqıllar tiykarǵı wazıypanı atqarıp, original tárzdegi gúrriń jaratılıwıǵa sebep bolǵan.

2. 3 Ótkir Hoshimov gúrrińlerinde shegaralanǵan qatlam leksikasi.

Bul qatlamǵa tiyisli leksika qóllaw sheńberiniń shegaralanıw xarakterine kóre úsh túrge bólinedi. Bular :

- 1) dialektal leksika;
- 2) terminologik leksika;
- 3) jargon hám argolar.

Sonnan kelip shıqqan halda biz dialektlerdi yaǵnıy dialektizmlarnı kórip shıǵamız hám ol avtor dóretpelerinde qaysı tárzde qollanılǵanın úyrenemiz.

Dialektizmlar

Belgili bir aymaqda, territoriyada jasawshı kisiler sóylewliqına tán bolǵan kórkem ádebiyatqa baylanıslı til leksikaga kirmaydigan sózler dialektal leksikani quraydı. Belgili dialekt hám dialekt wákillerinegine qollaytuǵın bunday sózler dialektizmlar dep júritiledi. 46

Ózbek tiliniń dialektal qatlamı asa quramalı hám reń-barang bolıp, ol óz ishine bir qansha dialekt hám dialektlardı aladı.

Bul dialekt hám dialektlardıń hár biri ayırıqsha fonetikalıq, leksik-grammatik qásiyetleri menen kórkem ádebiyatqa baylanıslı tilden, sonıń menen birge, óz-ara parıq etedi. 47

Dialektizmlarning kórkem ádebiyatqa baylanıslı tilden ayırmashılıǵı áwele, sózdıń aytılwında kórinedi. Mısalı :

Gurgut-shırpı, bala-bala, yuzum-júzim, yig'namoq-yig'moq, buginmoq-bekinis, chig'di-shıqtı sıyaqlı.

Kórkem ádebiyatda jergiliklilikni beriw, personajlar sóylewlıqın individullashtırish ushın dialektizmlardan paydalanıladı. Lekin bunday qóllaw menen dialektal sózler kórkem ádebiyatqa baylanıslı tilge tiyisli bolıp qalmaydı.

- Ele uxlamovmiding? - dedi ol zinadan enkayib shıǵıp atırǵanında jılıtılıp ketken oramalıń qayta qorshaplıq. (12-b)

- Házir qoy suti qatta? - dedi Xadicha.- Siyir suti atlıqqa yo'g'u... (13-b)

- Shayır ma'liming Magadanda! - dedi qolını paxsa etip.- Ol ma'lim emes. Xalıq dushpanı! Antisovet shayırlardıń shig'irini o'qıǵan! Mutaasib! Dindor! Ma'limingni sawıǵan bolsań, otangga ayt: ekingni ma'limingni aldına jo'natamiz! (131-b).

Kórip ótkenimiz bul gáplerde affiksial hám leksikal usıllar menen dialektler payda etilgen. “Uxlamovmiding” sózi grammatikal formada, “qatta”, “ma'lim”, hámde “shig'ir” sózleri “qay jerde, oqıtıwshı, qosıq ” sózleriniń dialektal variantı bolıp tabıladı. Bunnan tısqari kórkem ádebiyatqa baylanıslı tilge salıstırǵanda dialektlardıń sózlik sostavi anaǵurlım ózgeshelew bolıp tabıladı. Mısalı, jergilikli dialektler sózliginde pán, kórkem óner hám quramalı texnikaǵa tiyisli arnawlı terminler kem, derlik joq boladı, dialektlardagı birpara sózler bolsa kórkem ádebiyatqa baylanıslı tilde pútkilley bolmaytuǵını múmkin. Bunday sózler sol dialekt wákilleri sóylewlıqında isletiledi.

Ózbek dialektleri sózliginde taǵı sonday sózler ushraydıki, bular kórkem ádebiyatqa baylanıslı tilde basqa sóz menen ańlatpalanadı. Jergilikli kaloritni beriw záruriyatı menen qollanǵan bunday dialektizmlarning qawıs ishinde kórkem ádebiyatqa baylanıslı tildegi variantın beriw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

Men shayxanada bolaman. Men shayxanada bolaman. Yaması peshinga dimlama-pimlama arganizavat qipqo'yaymi? (204-b).

Xafa bo'lmaysizku, sizdnı pocherkingiz “annaqaroq” eken, yozguncha qan bo'pketdim, sondayam eki júz ellikka ko'ngan edim, úsh júz betni eki júz ellikka ko'paytirsı qansha boladı?” (232-b).

Kórkem ádebiyatqa baylanıslı tildin ayırım dialektler leksikalogikal birlikleri esabıǵa boyib barıwı tiller rawajlanıwında nızamlı bir jaǵday bolıp tabıladı. Házirgi kórkem ádebiyatqa baylanıslı sóylew sózliktin úlken bir bólegi da negizi dialektlarǵa tán dep qaralıwınıń sebebi bunday leksikalogikal birliklerdin umumlashib ketkenliginde bolıp tabıladı. 48

Dialektizmlarni tómendegi jaǵdaylarda kórkem ádebiyatqa baylanıslı sóylewlıqqa alıp kiriw múmkin: eger ol yamasa bul jergilikli túsinik umumnutq qatlamda anıq atqa iye bolmasa yamasa onıń dialektdagi termini leksik mánis ottenkasi menen stilistik bo'yog'i menen umumtildagi sózden parıqlanıp tursa, onıń kórkem ádebiyatqa baylanıslı sóylewlıqqa kiriwi tuwrı bolıp tabıladı.

Byshenbe kúni Kámal tayibning úyine boruvdim. Hár kúni nahorga bir kosadan siyir suti ichsa, japsaq ko'rماغanday bolıp ketedi, dedi. (13-b)

Qandayda bir dialektal sózdń kórkem ádebiyatqa baylanıslı sóylewlıqqa kóshiw hádiyesi menen dialektal sózlerdiń shıǵarmada isletiliwi hádiyesin bir-birinen parıqlaw zárúr. Jazıwshılar óz dóretpeleridahayotning realistik suwretin sızıw, jergilikli kaloritni beriw, personajlar sóylewlıqın individuallastırıwda yamasa qandayda túsiniktiń dialektdagi termini kitapxonga áhmiyetli bolǵan jaǵdaynıń belgili jergilikli belgisin bildirsagina dialektal sózlerden paydalanıwları múmkin.

Hár qanday kórkem ádebiyatqa baylanıslı tildiń rawajlanıwı, bayıwı kórkem ádebiyatqa baylanıslı til menen dialektler ortasındaǵı munasábetlerdiń bir-birine tásir etiw dárejesine baylanıslı. Sol sebepli dialektizmlarning shıǵarmada qollanıwı hámde olardıń kórkem ádebiyatqa baylanıslı tilge ótiw topırlıǵın konkret tariyxıy sharayatlarǵa kóre anıqlama beriw zárúr.

- Maylislaringam ja cho'zildi-de, Ashılboy!

Ashıl burılıp qaradi-yu, ózi tárep lo'mbillab kiyatırǵan bas aǵash ustası Aydar akani ko'rdi. ("Kútilmegen jaǵday " 18-b)

Jazıwshılar óz dóretpelerinde dialekt sózlerden paydalanıwǵa tiykarǵı sebep, sol personaj yamasa obrazning qanday xarakterge iye ekenligin, qaysı voха perzenti ekenligin anıq, tınıq bilip alsa boladı. Bul da dóretpе qımbatın jáne de asıradı. Dóretpе qaharmanları sol ayırıqshalıqı menen oqıwshı yodidan hesh qashan kóterilmaydi. Kórkem tekstti tilge tiyisli analiz etiw processinde jazıwchining tilden paydalanıw sheberligin kórinetuǵın etetuǵın, emotsional - ekspressiv ańlatpa semalari qabariq halda reallasqan leksik birliklerdi anıqlaw hám olar adibning kórkem -estetik maqsetine qaysı dárejede xızmet etkeni haqqında oy-pikir júrgiziw talap etiledi. Onıń ushın shıǵarma tilindegi mánisles, formalas, qarsı mánisli, kóp mánisli, tariyxıy hám arxaik sózler, jańa yasalmalar, dialektga tiyisli sózler, shet

hám vulgar sózler ajratıp alınadı hám asarga ne maqset menen alıp kirilganligi aniqlama beredi. 49

Jazıwshılar óz qaharmanların ózleri jasaytuǵınlıq aymaq hám ortalıqtan ayırmaǵan halda, turmısdaǵı sıyaqlı ishonarlı hám janlı súwretlew mútajligiden kelip shıǵıp dialektga tán sózlerdi isletedi. Dialekt sózleri jergilikli kolorit, aymaqlıq tiyislilikti ózinde anıq sáwlelendiriw menen birge kórkem sóylewlıqda arnawlı bir estetik funkciyanı atqaradı. Biraq dealektizmlarning estetik qımbat kásip etiwı olardıń kórkem sóylewlıqdaǵı norması, qanday isletiliwı hám usı waqıtta qanday dialektizmlarning qollanıwı menen baylanıslı⁵⁰.

Batır ájaǵa tipirchilab qaldı.

- Boshpurtim joq-ku! - dedi qáweterlenip.- Haligina yonimda edi. (“Ózbektiń ápiwayısı ” 118-b)

Dialektizmlar dóretpe tiliniń ózine tartatuǵındorlıǵı, qaharmanlar sóylewlıqınıń ayırıqshalıǵı, suwretlenip atırǵan waqıya-qubılıslardıń qaysı aymaqda kesheyotganlıǵı haqqında maǵlıwmat beredi. Dialektizmlar ayırım sebeplerge kóre hám belgili maqsetti waziypa etip qoya otirip kórkem til quramında qollanılatuǵın, ol jaǵdayda belgili bir waziypanı atqaratuǵın bólek qandayda bir dialekt hám jergilikli dialektlerdiń fonetikalıq, morfologiyalıq, leksik hám sintaktik qásiyetlerin ózinde sáwlelendiretuǵın sóz hám sóz birikpeleri bolıp tabıladı. 51

Jumısqa odan aldın barıp turadı. “Shaqqan -shaqqan qimirlaydu, Hmidullaxon! Hli zaman lag'monxo'rlar klido”. (57-b)

- Keldingizmo', Hmidullaxon. Shaqqan -shaqqan qmirlaydo'...

- Hmidullaxon úke, buyoqqa qarang, siznu bir adam chaqrvatido', Vayenniy adam... (63-b)

Dialektal sózdń kórkem tekstke alıp kirilishi jazıwchidan úlken uqıp talap etedi. Ótkir Hoshimovning usı gúrrińinde da dialektizmlar ayırıqsha tárzde ańlatpa etilgen. Jazıwshı óz asarining kórkem ańlatpalılıǵı hám tásirtililigin asırıwda dialektga tán sózlerden ustalıq menen paydalanǵan.

Sózlik quramındaǵı sózler isletiliwine kóre eki qıylı boladı : aktiv yaǵnıy (aktiv) sózler hám passiv (nafaol) sózler. Kúndelik turmısda qollanıwı ádet bolıp qalǵan, jańa qásiyetleri da bolmaǵan sózler aktiv sózler dep júritiledi. Sózlerdiń aktivligi ulıwma til sheńberinde bolıwı menen birge qandayda bir kásip salasında da boladı.

Tildegı nafaol sızler turmısdagı jańalıqlardı yamasa eskirib qolga túsınıklardı anglatganı ushın hár qıylı ózgerislerdı sáwlelendirip turadı. Leksikalogiya bolsa tildiń sızlik quramını gruppalarğa hám qatarlarğa bolıp úyrenedi. Qollanıwı belgili bir aymaq menen shegaralanğan sızler dialektizmlar dep ataladı hám olar da bólek gruppanı skólkemlestiredi. Sızlik quramındağı pán hám texnika tarawlarında isletiluvchi sızler terminler, olardı uyreniwshi tarawdıń terminologiya dep ataladı. Terminler sóylewlıqda qollanganda bolsa ekspressiv boyawqa iye bolmaydı.

Tildiń sızlik quramındağı sızler tiykarınan tómendegilerge bólinedi:

- putkil xalıq isletetuǵın sızler;
- dialektlerge tán sızler (dialektizmlar);
- kásip-ónerge tiyisli sızler (terminologik yamasa professional leksika);
- gónergen sızler (istorizm hám arxaizm);
- neologizmlar
- jargon hám argotika;
- ekspressiv-stilistik leksika.

Álbette, hár qanday shıǵarmada tildiń kommunikativ wazıypası da reallasadı, biraq estetik wazıypa birinshi orında turadı, jetekshilik etedi. Sol sebepli da lingvistik ádebiyatlarda buholatga mine bul tárzde bólek pát beriledi: “Kórkem tekst hár qanday nobadiiy tekstten ayırıqsha bolıp esaplanıw bólek wazıypanı - kommunikativ wazıypa menen quramalı óz-ara baylanıslılıqda kórinetuǵın bóliwshi hám teksttiń ayırıqsha qurılısıda sheshiwshi faktor esaplanıwshı estetik wazıypanı atqaradı ”. Sol orında bólek aytıp ótiw kerek, tildiń bul ayırıqsha estetik wazıypasınamoyon bolatuǵın tarawdıń tek shıǵarma teksti bolıp tabıladı, odan basqa qandayda bir bir sóylew kórinisinde til óziniń bul wazıypasın reallashtira almaydı. Lekin bul pikirlerge da bir qansha kelispewshilikli pikirler ilimiy ádebiyatlarda ushraydı.

Kásip-óner leksikasi sociallıq miynettiń ol yamasa bul túrine, óndiris, ilim, ádebiyat -kórkem óner hám taǵı basqa tarawlarına tiyisli zat -hádiyse hámde túsınik atları bolıp tabıladı. Kásip-óner leksikasi (professionalizmlar), tiykarınan, arnawlı bir tarawğa tiyisli awızsha hám jazba tekstlerde aktiv qollanıladı, umumtil sheńberinde bolsa olar talay passiv boladı. Bunday qatlam leksemalarining isletiliw

sheńberindegi shegaralanıw usınıń menen belgilenedi⁵². Ótkir Hoshimov gúrrińlerinde da qaharmanlardıń kásiplik terminlerinen óz ornıda paydalanıw halları ushırasıp turadı. “Ózbek jumısı ” gúrrińinde orıs milletine tiyisli tergewshi hám ózbek jigiti Berdiyev sáwbetinde sonday sózler bar:

- Ne bul Berdiyev? - dedi aynanı shosh-pisha kóterip.

- Defoliant... - berdiyev joldan kóz uzmay bararkan, túsintirdi.- Butifos sepmasa, g'o'zaning bargı to'kilmaydı. (94-b)

“Defoliant” hám “butifos” paxta o'simligi ushın kerekli bolǵan mineral tóginler. Gúrriń áyne paxta isine arnalǵanlıǵı ushın ol menen baylanıslı bolǵan terminler gúrrińde keltirilgen. Ol jaǵdayda da belgili bir maqset gózlengen.

Aǵashtan islengen waqıtsha jayka uqsaw uzın palata... Eki qatar temir karavotlar. Keprenler... Aq prostınyalar... Kúlreń adyollar. Bir-birine uqsaw tús... Hámmesi jas, hámmesi quwargan... Dári isi... “Bannisa” isi... Pastak áynekten túsip atırǵan gúńgirt nur...

...Tınıshsızlanıwlı baqırıq yangradi:- Kordimin! Sestra, kordiamin! (65)

Uwayım etpeń, kennoyi! - dedi hayalimga.- Okam kók jótel bo'ptıla. Ta-a-ak, palatada jay joq, biraq okamizni qabıl etemiz! Karidorga kushetka qoyıp beramiz. Aq kewillerge o'xshaysızlar... Taa-ak, jazıp alın, kennoyi! Bolmasa esizdan shıǵıp ketedi.- Sonday dep tortmadan qaǵaz -qalam alıp, hayalimga tutqazdı.- aspa ukolga sistema. Altı, nu dapustem on dana. Shpris-otızta. Házirshe jetedi. Yetmasa, taǵı etemiz. Nikotinka, baralgin, ateeff bular ampulada. Ta-a-ak, tabletkalar. Analgin, yo', jaqsısı anaprilin, effekti kúshli.

Sulfademetoksin. Raunatin. Okamda davleniye bar eken. Demidrol yamasa tazepam da bo'laveradı... (227-b)

Kórinip turıptı, wolda, bul úzinde emlewxfanadaǵı ortalıqdı áyne keltiriw maqsetinde, medicinaǵa tiyisli terminologiyadan paydalanılǵan. Bul terminlerden paydalanıw nátiyjesinde suwret obyektı jáne de kúshlilew kórinetuǵın boladı.

Bul ekinshi sóylewliqiy úzinde dialekt sózler, kásip-ónerge tiyisli leksemalar, fonografik hádiyseler, logikalıq pát sıyaqlı bir qansha qurallardan paydalanılǵan.

Kásip-óner leksikasıdan shıǵarma tilinde belgili stilistik maqsetlerde paydalanıw jaǵdayları da ushraydı.

JARGOTIZM

Qollanıw sheńberi shegaralanǵan leksikaning úshinshi túri bul jargon, argo, varvarizmlar, vulgarizmlar esaplanadı. Jergilikli territorial dialektlardıń sózleri (dialekt sózleri) dialektizmlar sanalsa, klasıy dialekttıń sózleri jargonlar dep ataladı. Jargonlar klasıy ayırmalıqıdı kórsetip beretuǵın joqarı siyasiy gruppá wákilleri ushın túsinikli bolǵan sóz hám sóz dizbegiler bolıp tabıladı.

Jargonlar ózbek tiliniń óz sózlerinen geyde basqa tillerden (arab hám tojik tillerden) alınıp qollanǵan sózler bolıp tabıladı.

Bunday sózler putkil xalıq tilinden parq etip qandayda bir sociallıq gruppá ortasında jaratılǵan hám olardıń talaplarını ańlatıwshı arnawlı sóz hám sóz dizbegilerge jargon sózler dep ataladı. Jargon fransuz tilinden alınǵan bolıp, “buzılǵan til” mánisin ańlatadı.

Jargonlarning eń xarakterli belgisi óz-ara sóylesiwde pikirde basqalardan jasırın, sır tutıw bolıp tabıladı. Soǵan kóre jargonlarning jaratılıw jollıq da kóbinese tildiń sóz soǵıw sistemasıǵa tuwrı kelmeydi. Olar ayırıqsha jasalma shártli

sózler bolıp tabıladı. Jargonlar kóbinese tildegi sózlerdiń dawıs tárepin ózgertiw, buzib qóllaw, basqa tillerden sóz ózlestiriw hám tildegi ámeldegi sózlerge arnawlı mánis beriw jolı menen payda etinadi.

Jargonlarning qandayda bir gruppá yamasa siyasiy gruppá sheńberinde payda bolıwıǵa qaray ekige ajratıw múmkin: professional jargonlar jáne social jargonlar.

Professional yaǵnıy kásiplik jargonlarga qandayda bir kásip-óner adamları arasında isletiletuǵın arnawlı sóz hám sóz dizbegiler kiredi. Bul qıylı jargonlarning payda bolıwı, ádetde óndiris, qánigeligi, miynettiń ulıwma sharayatı hám geyde turmıs -mádeniyat ádetleri menen da baylanıslı boladı. Professional jargonlar sociallıq jargonlardan keri (qabıl etiwge bolmaytuǵın) mánis ańlatpa etiwı hám geyde vulgar xarakterge ıyelewi menen parıq etedi.

Batır ájaǵa júzim kóterip kirdi.- Qáne, qonaqlar,- dedi iljayib.- Girttay -girttay alaylıq bundoq. Búgin bayram... (Ishimlik mánisinde) (112-b)

Májiliste Ashıldı rosa “urıwdı”. (Talqılawdı mánisinde)

Jargon putkil xalıq tilinden arnawlı leksikasi hám frazeologiyasi hámde jasaytuǵın qurallarınıń ayırıqsha tárzde qollanıwı menen parıq etedi. Olar studentler tilinde (sızıw -qashıw), (yopmoq-sessiyani tugatmoq), jaslar tilinde bolsa (gerbish-shıraysız), (sındırıw -lol qılıw), (uxlatmoq-hıyleoq) sıyaqlı.

Jargonlar quramı basqa tilden alıńǵan ózlespe birlik menen boyib baradı. Tez-tez jańaları menen alısıp turadı.

Ayırım tarawdıń wákilleri hám tarawdıń gruppaları sóylewliqiy puxtalıq, qolaylıq ushın da jargon qollaydı.

- Esityapsanmi? - dedi dawısını tóménletip.- Shep cho'ntagingda bópe “inga”layapti. Aytmovdimmi, aqshasımning ayı-kúni jaqın dep. Baxtıńǵa, omon-eson qutuldi, kebirlik! Mayli, “bala ”sini saǵan berdim. 200 so'mni qaytar! (“bala ” procent mánisinde) (254-b)

Nızamdı suw etip ishıb jibergen. (Oǵırı jaqsı biliwin názerde tutıp atır) (234-b)

Jargonning kelip shıǵıwı, qollanıwı, túri sıyaqlı máseleler-sotsialingvistikaning úyreniw deregi bolıp tabıladı.

ARGOTIZMLAR

Argo sózi fransuzcha “argot” sózinen alıńǵan bolıp qandayda sociallıq gruppanıń ayırıqsha, basqalar tushunmaydigan jasalma tili. Argo bir neshe til elementlerinen ibarat ıylewıq hám kóbinese, basqalarǵa túsiniksiz sóylew túrinde kórinetuǵın boladı. Argo sóylewliqda kommunikatsiya predmetin sır tutıw maqsetinde qollanıladı :

1. O'g'rilar sóylewliqında : (mandarin-altın), (akula-tordı shabıw ushın úskene), (kalamush-óz jaqınlarınikiga “túsetuǵın ”), (urkagan-tájiriybeli o'g'ri);
2. Tutqınlar sóylewliqında : (meshın -ayna), (shobla-jalataylar toparı), (krokodil-qayshı), (ment-militsioner), (pushka-pistolet). 54

Argolar da jargon sózler sıyaqlı qandayda bir sociallıq gruppa yamasa kategoriyalardıń, mısalı, sportshılar, o'g'rilar, alıp satarlar, paraxorlar hám basqalardıń “jasalma tili” bolıp tabıladı. Argotizmlar jasırın mánis ańlatadı. 55

Argolar qızıǵıwshılıqları, shınıǵıwları, jasları birdey bolǵan júdá tar sheńber (gruppa) ga tiyisli kisiler qollaytuǵın, mánisi sonday adamlarǵa túsinikli bolǵan sózler bolıp tabıladı. Olar putkil xalıq tiline tiyisli sózlerden bolsa -de, biraq bunday sózler da keń xalıq ommasiga túsinikli bolmaydı. Sol tárepten argolar jargonlarga qusaydı. Argotizm hám jargonizmlar tiykarınan, janlı sóylesiwde tar sheńberde jumıslarıladı. Olardan shıǵarmada obraz hám personajlarnı tipiklashtırish maqsetinde paydalanıw halları ushraydı. Jargonlar hám argolar tildi

bulg'aydi. Tildin sofliги hám tazalıgı, anıqlılıgı hám ayqınlıgı ushın jargonlarga qarsı gúresdi da talap etedi.

Ol bolsa, ishkeriden úlkenlew adam shıǵarmikin, degen umidda birpas ádep saqlap turadı -yu, hesh kimden darak bo'lavermaganidan keyin bir qollap velosipedni rulidan uslaydı, ekinshi qolına “úsh oyog'i”ni alıp, ekileniplew tereńligin kiredi. (“Úsh ayaq”fotoapparat mánisinde) (67-b)

Lekin kórkem ádebiyatda stilistik maqsette jargonlardan bólekan paydalanıladı. Jargonlar belgili sociallıq siyasiy gruppа yamasa gruppalar ortasında tarqalganlıǵınan, olar sol kategoriya kisiler sóylewlıqın beriw quralı sıpatında isletiledi.

VULGARIZMLAR

Vulgarizmlar - qorlaw mánisinde qollanılatuǵın sózler. Mısalı : xunasa, dayus, ańqaw, túbir sıyaqlılar. Bunday leksemalar yamasa olardıń vulgar mánisleri kórkem ádebiyatqa baylanıslı til birliǵı sanalmaydı, olardı qóllaw sóylew mádeniyatına qılap dep qaraladı. Biraq shıǵarma tilinde bunday sózlerden stilistik qural sıpatında paydalanıladı. 56

Omirinde bunday xo'rlik ko'rmagan Koryagin ǵázeplenıp ketti.

- Qo'yvor, qanshıq! - dedi hayiqib. (106 -b)

- Ne-ne?! - Koryagin ijirg'anib labini burdi.- Qilg'ilikni sen qilgin-de, kempir-hayalıń aldında men juwap beraymi? Feodal! Bala tuwdırıwdan basqanı bilmegen baran!

- Koryagin pútkil jerkenishin bir sózge jıynab, jerkenishli menen aytıp ótdi.- Plebey! (119 -b)

Siz basımni silab, bag'ringizga almasańız, go'rso'xta erimning paypog'ini yuvib yuravergan bo'lardim! (“Yubiley” 79 -b)

VARVARIZMLAR

Ózbek tilinde sonday sózler bar, ózbek tiline ózlespeǵan, ózge tildin sózi yamasa sóz dizbegileri - varvarizmlar dep ataladı. Varvarizmlar ádetde ózge jerge tán súwret-ádetlerdi súwretlewde, jergilikli koloritni beriwde hám jaratıwda paydalanıladı. Varvarizmlarga adibning derlik barlıq dóretpelerinen mısallar tabıw

múmkín. Lekín, adibning bir ǵana “Yubiley ”hikoyasida bunday sózler talaynı quraydı.

- Men Ra'no opamga qusap shıraylı sóylewdi bilmiymen,- dedi keń peylli dawısta.- Karoche, men Valijon akamni súyemen! Vapshe biz - hayallar hámmemiz sizdi sevamız. A men bolsam - bezumna súyemen! Dúnyada bunaqa abayatelniy er adamdı ko'rmaganman! Saqıylıqların aytmaysızmi? Mısalı, Jańa jılǵa Valijon akam maǵan fransuzkiy duxi pádárka etdiler. “Shanel!” Mınaw koltsoni bolsa,- ol qolıdaǵı altın uzukni nega bolıp tabıladı Ra'noxon tárepke kórsetdi,- mejdunarodniy jenskiy bayramǵa prepodnosit etdiler. Jaqında maǵan kvartira alıp bermoqchılar! Valijon ájaǵa! Tuwılǵan kúningizga ne pádárka etiwdi oyladım. Kóp oyladım. Oylap -oylap, v konse konsov ózimni sıylıq etetuǵın boldım!

Úshinshi bap.

Ótkir Hoshimov gúrrińlerinde poetik suwretleytuǵın qurallardıń qollanılawı.

3. 1 Gúrrińlerde sintaktik figuralarning qollanılawı.

Kórkem sóylewlıqdıń tásirlińin támiyinlewde sintaktik usıldan keń paydalanıladı. Ekspressivlikning kórinetuǵın bolıwı formaları gradatsiya, sintaktik sinonimiya, baylawlardıń arnawlı qollanıwı, antiteza, monolog, únsizlik, inversiya, qayta gápler, ritorik soraw sıyaqlı stilistik figuralar pikirdiń oǵada tásirli ańlatılıwın támiyinlewge xızmet etedi. Stilistikaga tiyisli bir qansha ádebiyatlarda sintaktik figuralarga suwretleytuǵınlıktıń hár qıylı usılları kiritiledi. Bular dáslep poeziya sheńberinde, keyinirek proza sheńberinde, keyinirek proza sheńberinde qarala baslandı.

Ekenin aytıw kerek, sóylewlıqdıń tásirlińin támiyinlewde sintaktik usıldan keń paydalanıladı. Sintaktik apparatlar da ekspressivlik hám emotsionallikni ańlatıwda ayırıqsha orın tutadı. Jazıwshı hám shayırlarımız kórkem sóylewlıqda, atap aytqanda, qosıqiy sóylewlıqda obrazlılık, suwretleytuǵınlık, emotsionallik hám ekspressivlikni júzege keltiriw ushın túrme-túr sintaktik usıllardan keń paydalanadılar.

Bunday stilistik usıllar tilshilikde sintaktik figuralar termini menen júritiledi. Ilimiy ádebiyatlarda sintaktik figuralarning tómendegi formaları belgilengenler etiledi:

- sintaktik parallelizm;
- emotsional gáp;
- ritorik soraw gáp;
- inversiya;
- ellipsis;
- gradatsiya;
- antiteza;
- o'xshatish. 57

Biz da usı dereklerge tiykarlangán halda Ótkir Hoshimov gúrrińleriniń sintaktik qásiyetlerin jaqtılandırıwge háreket etdik.

Kórkem tekstte sintaktik tárepten birdey qáliplesken gápler kóp qollanıladı. Tilshilikde bunday apparatlar parallelizm termini astında uyreniledi. Parallelizm (grekshe, paralelos-qasında baratuǵın) qasında gápler, sintagmalarning birdey sintaktik qurılısqa ıyelewi. 58 Bunda strukturası birdey bolǵan eki yamasa odan artıq gáp izbe-iz keledi. Bunday gáplerdiń bólekleri da, olardıń forması da birdey boladı. Bul sintaktik simmetriyanı payda etıp, túsiniklikti kúshaytıadı. 59 Ótkir Hoshimov ijodida sintaktik parallelizm gúrrińlerde sesler uyǵınlıǵıdorlik payda etıp túsiniklikti kúsheytiwge xızmet etken:

Sintaktik parallelizm. Kórkem tekstte sintaktik tárepten birdey qáliplesken gápler kóp qollanıladı. Tilshilikde bunday apparatlar parallelizm termini astında uyreniledi.

Láylek

Ana jas edi. Ana óspirim edi. Bala g'o'r edi, bala gódek edi...

... Ana jas edi. Ana óspirim edi.

Oradan otız jıl ótti. Bala jigit boldı. Ana ǵarırıyb qaldı. Oyog'idan dimar, kózinen nur ketti.

Ómir

Tanıwdılar...

Súyiwdılar...

Turmıs qurdılar...

Perzent ko'rdılar... (“Dápter jıyegidegi jazıwlar ” 21-b)

Munojot

Xudodan, ómir ber, dep so'raganlarni ko'rdim.

Xudodan, baxıt ber, dep so'raganlarni ko'rdim.

Xudodan, perzent ber, dep so'raganlarni ko'rdim.

Xudodan, mámleketlik ber, dep so'raganlarni ko'rdim.

Xudodan, áwmet ber, dep so'raganlarni ko'rdim.

Tek... Xudodan, ey, jaratqan Egam, men - ladanğa bir chimdim aqıl ber, dep so'ragan bandasini kórgenim joq! (“Dápter jıyegidegi jazıwlar ” 5-6 -b.)

Ajayıp kitap

Oqıp ko'rdilar.

Yoqmadi.

Qayta yozdilar.

Túp holiga qaytdi.

Óshirip tashladilar.

Tağı asliga qaytdi.

Órtğa otdilar.

Yonmadi...

Bul Kitap - Tariyx edi! (“Dápter jıyegidegi jazıwlar ” 30 -31-betlar)

Gradatsiya (lot. Gradation tekshe, basqıshpa-basqısh kúsheytiw). Sóylew úzindilerinen biri ekinshisinin ma'osini kúsheytip barıwdan ibarat stilistik process. Kórkem ádebiyatda jaǵdaylardı, sezim hám keshinmalarni salıstırıwlawda, sezim-tınıshsızlanıwlar junbushini tolıq ańlatıwda gradatsiya usılıdan paydalanıladı. Ádebiyatlarda gradatsiya qásiyetlerine kóre hár qıylısha klassifikaciya etiledi:

mánisine kóre: kóteriluvchi gradatsiya (klimaks) hám pasayuvchi gradatsiya (áyyemgilimaks);

ańlatpa usılına kóre: logikalıq, emotsional, muǵdarlıq gradatsiya;

ańlatpa materialına kóre: leksik gradatsiya hám sintaktik gradatsiya⁶⁰.

Dosdı xo'rlash - gúná. Ómir joldasin xo'rlash - júz úles gúná. Áke-onani xo'rlash - mıń úles gúná. Gódekti xo'rlash - sheksiz gúná... (“Dápter jıyegidegi jazıwlar ” 32-b)

Antiteza - (keri qoyıw, zidlash) dep logikalıq tárepten salıstırıwlanıwshı pikir, túsiniq, sezim hám tımsallardı keri qoyıw, zidlash hádiyesine aytıladı. Bunda biri ekinshisin biykarlaw etedi yamasa biykar etedi. Quramında antonimlar, grammatik

qarsılıq munasábetin hámde tastiyiq hám biykar ańlatpa etiwshi grammatik qurallar, sonıń menen birge, túsiniqlikniń basqa zidlash quralları qollanıladi. Kórkem tekstti tilge tiyisli tárepten analiz etiwde zidlantirishdan jazıwchining názerde tutqan maqseti ne ekenligin anıqlaw talap etiledi. Jazıwchining uqıpı zidlantirilayotgan haqıyqatlıqlar ushın saylangan ańlatpa materialında jáne de anıq kórinedi. Mısalı :

Noningni joǵatsang joǵat, nomingni joǵatma!

Bul mısalda bir-birine baylanısı bolmaǵan ekew túsiniq - nan hám at bir-birine zidlantirilgan.

Ne ushın? degen soraw tuwıladı. Jazıwshı ne ushın bul eki túsinikti kerı qo'yayaptı? Negizi nan - turmıstıń, tirilikniń ajıralmaytuǵın bo'lagı. Bir úzindi nan tawıp jew ushın adamzat miynet etedi, ter to'kadi. Biraq turmısqada sol bir úzindi nonni topaman óz nomıǵa, sha'nıǵa dog'

tushırsa-chi? Keyin onı qayta tiklewdiń ılaǵı bolmaydı. Bul mısaldagı “nan”ni “turmıs ushın kerek bolǵan hámme zat, buyım-dúnya ” mánisinde da túsiniw múmkin. Taǵı bir mısál :

Ladanlar davrasida gereń bol. Donolar davrasida gúnelek bo'l...

Keltirilgen bul mısalda antitezaning ańlatpa materialı sıpatında ladan -dono, gereń-gúnelek, birlikleri keltirilgen.

Balalıqda dúnya kengu kiyim tar. Qaytalanganda kiyim kengu dúnya tor...

Qarsılantırishni júzege keltirayotgan birlikler (balalıq -ǵarrılıq, keń-tar, keń dúnya -tar dúnya, tar kiyim-keń kiyim) xiazmatik konstruksiya formasında kelip kontrastlikni jáne de bo'rttirib ańlatıwǵa xızmet etken. Antitezalar kóbinese xalıq awızsha ijodi bolǵan naqıllarda da kóp ushraydı.

Ekenin aytıw kerek, ádebiyatda oksyumoron dep atalıwshı hádiysede da logikaan biri ekinshisin biykar etetuǵın, bir-birine mazmunan qarsı bolǵan eki túsinikti ańlatıwshı sózler óz-ara qosıp qollanıladi. Ayırım ádebiyatlarda bunday sózler “okkozional birikpeler”, “noodatiy birikpeler” yamasa “ǵayrıodatiy birikpeler” dep da júritiledi. Bunday birikpeler individuallıǵı, jańalıǵı, ko'nikilmaganlıǵı hám ohorlılıǵı menen suwret ańlatpalılıǵını támiyinleydi. Bunday ǵayrıodatiy birikpeler antitezaning bir kórinisi sıpatında aytinadi.

Ritorik soraw. Bul ekspressiv funksiya tasıwshı sintaktik qurallardan bolıp tabıladı. Bunday soraw gápler kórkem teksttiń emotsional-ekspressivligini támiyinleytuǵın kúshli stilistik qurallarından esaplanadı. Tastiyyıq hám biykar mazmunıǵa rǵa bolǵan, tıńlawshıdan juwap talap etpeytuǵın gápler ritorik soraw gáp dep ataladı. Kóbinese ritorik soraw gápler quramında nahotki, axir sózleri keledi. Olar sóylewlıqqa kóterińki ruxlanıw baǵıshlaydı. Bunda tastiyyıqning kúshli emotsiya menen ta'kidlanishi ushın xızmet etedi.

Qızıq, ne demoqchi boldı? “Otinoyim meniń da onam edi, sen qásiyetsiz hámme zattı aqshaǵa chaqasanmi?” dedimi? Kim ózi bul jigit?

Nege Iskandar onı teńimeydi? Uluwma, ózinden basqa - Iskandar Vahobovichdan basqa kimni teńiydi? 61

Ritorik soraw gápler ańlatpalaǵan hukmǵa hám juwapǵa bolǵan munasábetine kóre sap soraw gapdan parıqlansa, darak hám buyırıq gáplerden bolsa joqarıda aytıp ótkenidek, emotsional-ekspressiv mánis bo'yog'i menen parıq etedi

Bunday gáp formaları qaharmannıń tańlanıwlanıwın, quwanışın, hayran bolıwın, shubha hám gúmansirashını, ǵázep hám jerkenishin ańlatıwda júdá qol keledi. Ishki hám sırtqı sóylewlıqda, monologik hám dialogik sóylewlerde keń qollanıladı. - Nahotki? - Marat tap kasbdoshlari menen bahslashayotgandek qizishib ketti.- Nahotki pútkil boshli awıl qalta -qara bolsa? Nahot sol hayaldıń óz ızzep-nafsini qorgawǵa urinayotganini tushunadigan qandayda bir adam tabılmasa? (“Uzın kesheler” 37-b.)

Ritorik soraw gápler sóylewlıqiy baylanıs wazıypasına kóre darak mazmunni yamasa buyırıq mazmunni ańlatadı. Biraq sóylewlıqda bunday gáplerdi ápiwayı darak gáp yamasa buyırıq gáp hoida qollap bolmaydı. Eger ritorik soraw gáp ápiwayı darak yamasa buyırıq gáp formasında qollansa, sózleytuǵın pikrindegi emotsional-ekspressivlik júzege shıqpaydı.

Emotsional gáp. Sózlovchining oǵada kewillilik yamasa oǵada ókpelew jaǵdaylarını yamasa qaharmannıń sezim-tınıshsızlanıwın, waqıya -hádiysege emotsional munasábetin ańlatıwshı gápler emotsional gápler esaplanadı. Emotsional gápler quramında arnawlı unamlı hám unamsız boyawdor sózler (bet, keń peylli, mıyıq tartıw, sıyaq, qopal, tirjaymoq sıyaqlı) ámeldegi boladı62. Bunday sózler arqalı qaharman ruwxıylıqında kesheyotgan sevinish, qáweter,

gázep sıyaqlı psixologik processlerdi hámde jazıwchining suwret obyektine salıstırǵanda subyektiv munasábetin bilip alamız. Emotsional gápler quramında unamlı hám unamsız boyawdor sóz hám sóz dizbegiler, sezim-sezim ańlatıwshı úndewler (oh, voy kebirim, oha átteń, bay-bay -bay sıyaqlı), munasábet ifodalovchi qaratpa sózler qatnasadı. Boisi, olar sóylewlıqdıń jáne de tásiriligin hám ekspressivligini asırıwǵa xızmet etedi. Ótkir Hoshimov gúrrińlerinde da emotsional gápler óz ornına iye bolıp, avtor gúrrińlerinde emotsional gáplerden paydalanǵan.

Qizning allaqayeri shınında da Natashenkaga qusap ketardi. Boy-bastimi, appaq yuzimi... Yo'-kósher! Natasha bunaqa qiltiriq emes, reńi da quwarǵan emes, saw, keń peylli ... 63.

Bul sóylewlıqiy úzindilerde emotsional-ekspressiv sózler arqalı emotsional gáp payda etińanida biz adibning suwret ob'ektine salıstırǵanda sub'ektiv munasábetin anıqlawımız múmkin. Sonıń menen birge, emotsional gápler arnawlı tanaq sózler jardeminde kórsetilgenligin da baqlaw múmkin.

- Bir neni soranıwchimisiz? - dedi qizga tikilib. Sol ondayoq qıyalına taǵı sol pikir keldi. “Shıraylı qız. Kim bilsin, aqlı qandayykin. Kóbinese qızlar óziniń gózzallıǵın payqasa, aqlini isletmay qóyadı -ku...” (“Uzın kesheler” 32-b.)

Bul úzinde shıraylı hám gózzal sózleri gapda ayırıqsha emotsionallikni payda etiwde.

Uluwma, Ótkir Hoshimov dóretpelerinde emotsional gáplerden júdá orınlı paydalanǵan hám bunday gápler oqıwshınıń adibning suwret ob'ektine salıstırǵanda sub'ektiv munasábetin anıqlawı ushın za'ru'rli derek sıpatında xızmet etedi.

III bap. Troplarning gúrrinlerdegi ayriqsha qásiyetleri.

3.1. Metaforalardıń stillik qollanıwı. Ekspressivlikti leksikalıq usılda ańlatıw degende sezimiy kórkem boyawshılıqtı leksikalıq birlikler járdeminde ańlatılıwı túsiniledi. Adamlar arasında zárúrli baylanıs quralı bolǵan til nominativ, kommunikativ hám ekspressiv wazıypalardı orınlaw qudıretine iye bolǵan quramalı hádiyse bolıp tabıladı. Tildin nominativ hám ekspressiv funksiyasına iye ekenligi, til elementlerinde, ásirese, sózde óz mánisin tabadı. Sonı da aytıwımız kerek, tildin leksikalıq baylıǵın tek ǵana onın leksika tarawındaǵı sózlerdin kóp bolıwı belgilemeydi. Tildin leksikalıq baylıǵın sózlerdin san tárepten kópligi menen bir qatarda olardıń hár qıylı mánislerge iye ekenligi, eń názik mánilik ottenkaların da ańlatıwı, sinonimlik sózler, hár qıylı stilistikalıq ayırıqshalıqlar da ańlatadı (yamasa belgileydi). Ekspressiv emotsionallıqtı ańlatıwshı troplar, stilistikalıq sinonimler, ayırım stilistikalıq shegaralangan leksikalıq qatlam hám frazeologizmler tiykarında júzege keltiriw múmkin.

Troplardı qóllanıw kórkem sóylewde jańa mazmundagi jańa sóz birikpelerin payda etedi. Kórkem sóylew barıdnda basqasha kórsetilgen jańa pikir menen bayıp, oratordın belgili hádiysege múnasábetin xabar beriw yamasa ataw, atama beriw ushın qolay múmkinshilik tuwdıradı.

Sóz mánisleriniń hár qıylı usıllar járdeminde jańa mániske kóshetuǵın troplar dep ataladı. Sóz yamasa sóz birikpeleri hár qıylı usıllar arqalı jańa mániske ótedi. Soǵan baylanıslı troplardıń hár qıylı usılları ámeldegi: metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, allegoriya, ironiya, bórttirip ayılǵan gáp, litota sıyaqlı bolıp keledi.

Kórkem tekste qollanıwına qaray troplardı qóllaw arqalı jańa mazmundagi sóz birikpelerin payda etedi. Olar qaharmannın belgili waqıyaǵa múnasábetin ańlatıw yamasa baha beriw ushın múmkinshilik jaratıw menen birge, kórkem sóylewdi ózgeshe tárzdegi jańa pikir menen bayıtadı.

Troplardıń biz joqarıda sanap ótken usıllarınan tısqarı obrazlılıq, emociyonallıq, ekspressivlikti payda tiw ushın xızmet etetuǵın qusatıw-ańlatpa da ámeldegidey boladı.

Qusatıwlar. Qusatıwlarda da, troplardıń derlik barlıq kórinislerinde da salıstırıw ideyası tiykar boladı. Biraq qusatıw, salıstırıw bir ayırıqshalıǵı menen troptan parıq etedi: qusatıw hám troplarda da qusatıw ideyası tiykar bolsa da, troplar túrlerinde qusatıw belgileri qısqa ańlatpalanadı, qusatıw ańlatpada bul belgiler tolıq ańlasıladı. Qalaberse, troplarda salıstırıwdı, teńewdi ańlatıwshı -day,-dey, sıyaqlı, tap, yańlı, góya, misli sıyaqlı til quralları qatnaspaydı. (túlki adam - metafora, túlki sıyaqlı hayyar adam)

Qusatıwshı ańlatpa tómendegi tórt elementten ibarat :

- 1) qusaǵan zat
- 2) teńelgen zat
- 3) teńew sapalıq
- 4) teńewdi ańlatıwshı til quralları

Teńewler ańlatpası tekst ishinde ámelge asadı. Sebebi, shayır hám basqa da kórkem sóz sheberkeriniń geyparaları bir predmet yamasa waqıya -hádiyseni qandayda bir bir predmet yamasa waqıya -hádiysege teńese, ekinshi bir jazıwshı yamasa shayır sol predmet yamasa waqıya -hádiyseni ekinshi bir predmet yamasa waqıya -hádiysege teńeydi, salıstıradı.

USÍ JERGE MÍSAL KEREK

Ilimiy dereklerde salıstırıw, teńewdi payda etiwshı qurallar eki gruppaga ajratılıp berilgen. leksikalıq qurallar hámde grammatikalıq qurallar sıpatında. Leksikalıq qurallarga tómendegilerdi kirgiziwimiz múmkin: sıyaqlı, sıyaqlı, shekem, dál, misli, misalı, sáykes, tap, naq, góya, teń, uqsatpaq, esletpek, áyne, sıyaqlı.

-day,-dey,-deyin,-namo,-sıyaqlı,-áne,-che,-lerdey,-cheli,-chesine, sıyaqlı qosımtalar bolsa grammatikalıq qurallardı quraydı.

MÍSAL JAZ

Bul dástan menen tanısatuǵın bolsaq, onıń qaharmanınıń jalǵız ǵana balası urısqa ketip, qayıp kelmegeni, turmısına mazmun kirgiziw maqsetinde jas balalardı suwretlewiniń guwası bolıwımız múmkin.

A. Dabılovtıń dástanında ańlatpalar qusap, tap, naq, qatarı sıyaqlı leksikalıq qurallar hám -dey,-day,-cha,-che sıyaqlı grammatikalıq qurallar arqalı payda etip kelgenligin kóremiz.

Ulıwma juwmaqlar. Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, qaraqalpaq dástansılıǵı, milliy ádebiyatımızda kózge kórinetuǵın úlghilerinen dástan haqqında aytqanda, haqńyqańtında, xalqımız ruwxıylıq azıǵınıń, milliy oylawımızdıń ajıralmas bólegi bolǵan, kerek bolsa, onıń tiykarın quraytuǵın ana tilimizni, bay tariyxıy hám folklorlıq dástúrlerge iye ádebiyatımızdı saqlap -abaylap, rawajlandırıp kiyatırǵan miynetkesh insanlar, olardıń salmaqlı hám juwapkershilikli dástansılıq miyneti bárshemizdń kóz aldımızdan ótedi. Sol orında húrmetli Birinshi Prezidentimizdń “Ádebiyatqa itibar - ruwxıylıqqa, keleshekke itibar ” atamasındaǵı pikirleri eske túsedı: Biz shayır degende, áwele Nawayıday ullı shaxslardı, jazıwshı, shayır degende, Abdulla, Oybek sıyaqlı óz xalqı ushın tek ǵana kem ushrasatuǵın uqıplı, usı waqıtta shekem pútkil ómirin baǵıshlaǵan ullı hám húrmetke iye insanlardı kewlimizden ótkeremiz”, dep aytqan ǵáplerinde úlken mánis bar. Bul qaraqalpaq sóz ustalarına da tiyisli.

Haqıyqattan da, qaraqalpaq xalqınıń eń ardaqlı shayırı A. Dabılovtıń da el, xalıq húrmet etken, qaraqalpaq xalqınıń shın mánistegi eń ardaqlı perzenti, sóz ustası edi. Ol da óz ómirin, pútkil barlıǵın, quwanış hám shadlıǵın, qayǵı, hásiretlerin ádebiyatqa baǵıshlaǵan kórkem sóz ustalarınan edi. Onıń dóretpeleri kirip barmaǵan, yamasa pútkil álem esitpegen, televizordan kórmegen insannıń ózi bolmasa kerek. Sebebi, onıń shıǵarmalarınıń tili sonday ápiwayı, xalıqlıq ruxta, qaraqalpaqtıń ápiwayı ǵana turmısınan alınǵanlıǵı, áne usı tárepleri barlıq kitapqumarlardı ózine tarta alǵan edi. Onıń barlıq dóretpeleri, dástanları xalıqtıń eń ardaqlı dóretpelerine aylanıp úlgergen edi. Abbas Dabılov shıǵarmalarınıń tillik poetikasın, ózine tán qásiyetlerin úyreniw bolsa, az hám kem ushırasıp, endi baslanǵanlıǵı ashınarlı. Biz de mine sonday iygilikli jumıslardıń dawamı sıpatında shayırdıń tek ǵana “Bahadır” dástanın analizlewge hám olardıń lingvistikalıq, kórkem poetikalıq qásiyetlerin analiz ettik. Gúrrińlerdi Onıń dástanın analiz etiw processinde shayır tiliniń qanshelli ayrıqshalıǵın, tildıń hár qanday qurallarınan sheberlik penen paydalanganın, hár bir qaharman

xarakterin, tilin kórsetip beriwde bir-birin tákírlamağan halda ayırıqsha individuallıq penen qatnasta bolğanlıǵın kórip óttik.

A. Dabılov dástansılıǵında emocional-ekspressivlik joqarıdárezede bolıp, bul jaǵday avtor dástansılıǵınıń oqıwshılar ushın qızıqlı, janlı tárzde kórinetuǵın dárezede bolıwın támiyinlewge xızmet etken. Kórkem sóz ustasınıń dóretiwshilik jemisi bolğan dástanında kórkem til birliklerinen orınlı paydalanılǵın kóriwimiz múmkin.

Ekspressivlikni payda etiwde basqa til birlikleri sıyaqlı sóylew sesleriniń de óz ornı bolıp, olar jardeminde bir qansha troplıq mániler ańlatıw múmkin ekenligin kórsetip bere alǵan.

Shayır dástanında ǵázepleniw, ashınıw, jalınıw, isenimsizlik, kóterińkilik, tınıshsızlanıw, ótinish sıyaqlı konnotativlik ekspressivlik boyawǵa iye mánilerdi ańlatıp kelgen bolsa, ápiwayı sózler menen ǵan baylanıslı jaǵdaylarda tańlanıw, qaweterleniw, ǵázepleniw sıyaqlı mánilerdi de kórsete alǵan. A. Dabılov dástanında kóp buwınlı sózlerdegi dawıslı menen baylanıslı jaǵdaylarda kóbirek keyingi buwındaǵı dawıslınıń sozılıwı ushın xarakterli bolıp tabıladı. Sózlerdi buzıp aytıw nátiyjesinde sol qaharmanınıń xarakteri tolıq túrde oqıwshıǵa túsiniqli bolıwına xızmet etken.

Belgili bolǵanıday, kórkem poetikalıq qurallarǵa bay sózlerde páttiń ornın kóshiriw ushın eki dawıssızınıń qasında (qatara dawıssız payda etiwı) bolıwı talap etiledi. A. Dabılovtıń kórkem tekst jaratıwdaǵı sheberligi, uqıbında morfologiyalıq qurallardan da ustalıq menen paydalanǵan hám olardı óz ornında orınlı qollanıw, hár bir sóz toparınıń ayırıqshalıǵın kórinetuǵın dárezege jetkere alǵan.

Avtor dástanında obektiv hám subektiv baha formaları unamlı múnasábet ańlatıw menen birge unamsız múnasábet ottenkasın ańlatıwǵa da xızmet etken. Shayır kórkem poetikalıq tekst jaratıwda sintaksislik usıldıń ritorikalıq soraw, gáp bólekleri inversiyası, gáplerdi tákírlap qóllaw usıllarınan ónimli paydalanǵan. Ritorik soraw. Dástandaǵı gáp tekstlerinde tap xabar gáplerdegi sıyaqlı waqıya-qubılıslar haqqındaǵı tastıyıqlaw yamasa biykarlaw formasında mánilnik ańlasıladı. Ritorikalıq soraw gápler tap xabar gáp sıyaqlı maǵlıwmatlar beriw wazıypasın atqarsa da, ritorikalıq soraw gáplerde emocional-ekspressivlik máni

ayrıqshalığı joqarı dárejede boladı. Gáp bólekleriniń inversiyaǵa ushırawı, dús keliwi de ekspressivlikti kúsheytedi hám avtor dástanı tekstlerinde inversiya hádiysesinen ustalıq menen paydalanıp, kórkem sóylewdiń tásirililigin asırıwǵa erise alǵan. Kórkem tekstte qayta tákirlanǵan gáplerdiń qóllanıwı gáp quramındaǵı bir neshe bólek hám ol arqalı kórsetilgen mazmunni bólek ajratıp, mánisin bórttirip kórsetiw, sonıń menen birge oqıwshı itibarına usınılıp atırǵan xabarlardı, oǵan dıqqattı kúsheytip berip, ózine tartıw sıyaqlı stilistikalıq wazıypalardı da atqarǵanlıǵın kóremiz.

Gúrrińlerdiń leksik-semantik qásiyetleri analizge tortilganda, olarda qollanılğan sinonim sózlerdiń, antonim sózlerdiń ayırıqsha tárepleri yoritilib berildi. Ásirese naqıllardıń antonimlik munasábetine kirisiwi ayırım gúrrińlerdiń yumoristik tárepten kúshli bolıwına alıp kelgen.

Gúrrińlerde turaqlı birikpelerdiń ańlatılıwı da gúrrińlerdi jáne de mazmun tárepinen bayıwına, gúrrińler tiliniń jáne de xalqchil bolıwına erisilgen. Sóz dizbegi hám naqıllardıń da gúrrińlerdegi ayırıqsha qásiyetleri ashıp beriliwine háreket etilgen.

Sintaktik sırtqı kórinisler hám troplarning gúrrińlerdegi qatnasıwı olardıń kórkem tárepten qımbatın asırıwǵa xızmet etken. Kórkem tekstti lingvopoetik analizge tortganda, awıspalı mánide qollanılğan sóz dep ataladıǵan suwretleytuǵın qurallardıń derlik hámмесiniń tiykarında o'xshatish, sıyaqlıstırishdan ibarat logikalıq túsiniqler jatqanlıǵına taǵı bir bar isenim boldıq.

Metaforalardıń tematikalıq jaqtan jasalıwı hám qurılısı boyınsha túrleri. Qaraqalpaq tilinde metaforalar sóz mánileriniń ámeliy jaqtan qollanıwdaǵı ózgeshe bir tur retinde, semantikalıq máni birligi sıpatında bahalanadı. Metaforalara kórkem sóz ustasınıń sheberligine baylanıslı qalıplese, dóretpeniń sapalıq dárejesiniń artıwında xızmet etedi hám til baylıqlarınıń úlken bir toparın payda etip, troplardıń ishinde ayırıqsha orındı iyeleydi.

Metaforalar insan hám onıń sezimlerin, haywanatlar dúnyasın, tábiyat qubılısların óz ara salıstırıw arqalı qayta atawdan payda bolǵan kórkem obrazdı sóz mánileri sıpatında qalıplestiredi.

Basqa tiller sıyaqlı qaraqalpaq tilinde metaforalardıń obrazlılıq penen sóz mánisiniń ózgeriwine xızmet etiwı insan, xaywanatlar, quslar, adamzat dúnyası, tábiyat qubılısları atları bazasında ushırasadı hám jámiyetlik turmıstı, obektiv shınılıqtı obrazlı tanıwǵa baǵdarlaydı.

Dúnyalıq ilimde metaforalardı úyreniw, olardıń semantikalıq ózgesheliklerine bah'a beriw faktleri kóbinese adamzat h'ám onıń sezimleri, h'aywanatlar atamaları, tábiyat qubılıslarınıń, h'ár qıylı h'áreketlerdin atamaları bazasında

sıpatlanıp beriledi. Metaforalar sóz mánisiniń awısıwına baylanıslı erte dáwirlerden-aq danışpan ilimpazlardıń úyreniw obektine aylanǵan. Aristotel metaforanıń anıqlıq penen jańalıqtı joqarı dárejede bildiretuǵının eskerte otırıp, «Metafora degende qanday da bir zattıń atınıń yamasa túrdiń kóriniske, kerisinshe kórinistiń kóriniske, qusaslıqlarına qaray kóshiriliwi bolıp tabıladı», -dep kórsetedi. Ulıwma til h'ám ádebiyat iliminde R. Budagov, A. Reformatskiy, V. Vinogradov, A. Kvyatkovskiy, R. Nikolson, A. Efimov, túrkiy tilles xalıqlar ilimpazlarınan R. Rejebov, A. Ğariev, L. Abdullaeva, A. Mamajanov, İ. Shukurov, E. Berdimuratov, A. Bekbergenov, B. Genjemuratov, E. Allanazarovlardıń miynetlerinde sóz mánisiniń metaforalıq awısıw usıllarına ayrıqsha pikirlerin bildirgenligi dıqqatqa ılayıq. Olar metaforalardı uqsaslıq tiykarında dóregen mániler sıpatında tanıp, qollanıw jaǵdayına, dúzilisine qaray ápiwayı (stoldıń ayaǵı, kemeniń tumsıǵı) metaforalar, dúzilisine qaray keńeytilgen (Gúzar derbentinde qurǵan kóshkimde) metaforalar dep toparlarǵa ajratadı. Sintaksislik stilistikanıń maqset hám wazıypalarına toqtap, ózbek tili stilistikasını izertlewshi ilimpazlar: «Metaforalar sóylewshiniń sózi arqalı tip, janlı, jansız zatlardı táriyplewden góre, kúshli stilistikalıq ataw kórinis, jaǵday esaplanadı. Metaforalar ekspessivlik xarakterde bolıp, qollanıwına qaray túrlishe qásiyetlerine iye boladı», -dep pikir aytqan⁵.

Sonday-aq metaforalardıń stillik maqsetlerde qollanıwı, áhmiyeti jóninde ózbek ilimpazı Qlichevtıń aytqan pikiri de áhmiyetli⁶. Sebebi ilimpaz sintaksislik stilistikanıń, sonıń ishinde qaratpa aǵzalardıń da ámeliy qollanıwı boyınsha biraz pikirler aytqan, dáliyllegen. Qaraqalpaq til iliminde stilistika jóninde, stillerdiń funktsional xızmetleri jóninde ele sheshilmey atırǵan máseleler kóp. elewli miynetlerden, ol da bolsa, qaraqalpaq tilindegi funktsionallıq stiller jóninde izertlew alıp barǵan ilimpaz E.Berdimuratovtıń monografiyalıq miyneti⁷, hám

⁵ Ўзбек тилининг стилистикасы. Тошкент, 1983, 188-бет.

⁶ Қличев. Ўзбек тилининг амалий стилистикасы, Тошкент, 1992.

⁷ Е.Бердимуратов. Әдебий тилдің функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ тилиниң лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973 ж.

qaraqalpaq tiliniń stilistikası tuwralı qısqasha sóz etiwshi A.Bekbergenovtıń miyneti⁸ bolıp tabıladı.

İлимпaz A.Bekbergenov: “Metaforalarlar tiykarınan dialoglarda adamlardı ataw, ózine qaratıw ushın xızmet qıladı”,-degen pikir bildiredi⁹. Metafora wazıypasındaǵı sóz ataw funktsiyasına iye boladı. Ol ataw sepliginde turadı. Bul jaǵınan baslawısh wazıypasındaǵı sózge qusaydı, leykin qaratıw intonatsiyasınıń qatnasıwı menen onnan parıqlanadı.

İлимпaz A.A.Potebnya: “Kelbetliklerdiń tábiyatınıń atlıqlarǵa jaqın bolıwı, substantivlesken kelbetliklerdiń tábiyatındaǵı usaslıq, olardıń (atlık, kelbetliklerdiń) tariyxıy hám mánilik jaqtan bir-birine jaqınlıǵınan”,-dep kórsetedi¹⁰.

Leykin kontekstke qaray birde kelbetlik, birde atlıq mánisinde qollanılıp, metaforalasadı. Mısalı:

-Batır, aǵam keldi.

(Ya.Ájimov).

Xá, batır, jetip keldiń be?-kúni menen jolıńa qarap otır edik...

(T.Qayıpbergenov).

Metafora – ilimiy ádebiyatlarda (grekshe metaphora-kóshiw, awısıw) zat h’ám h’ádiyse, túsiniqlerdiń uqsaslıqlırana tiykarlangan awısıw,-dep túsindiriledi (ǵ.131.). Rus tilindegi lingvistikalık terminlerdin sózlik maǵlıwmatnamasında gnezdo/uya metaforalık mánisi chelovecheskoe soobshestvo, krılo/kanat/, samolettin kanatı, zolotaya/ altın/ metaforalaskan mánisi altın gúz /zolotaya/osen/. A.İ.Efimovtıń miynetinde loshad letit/at ushıp kiyatır/, svishet krov /kann atıladı/ turinde beriledi.[1.105.]. K.Yudaxin redaktorlıǵında jarıq kórgen «Orıssha-qırǵızsha sózlik» te metaforaǵa mısıl retinde «kók shapanın jamılıp, jer qulpurıp túr dóndu» qosıq qatarları berilip, onda kók shapan «shóp» mánisinde qollanılıp turǵanlıǵı tusindiriledi. orıs tili entsiklopediyasında metafora medved/ayıw/, kukushka/gokek/. Qazaq ilimpazı Q.J.Jumaliev Abay poeziyası tiliniń metaforaları

⁸ А.Бекбергенов. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990 ж.

⁹ А.Бекбергенов. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990 73-бет.

¹⁰ А.А.Потебня. Из записок по русской грамматике I-II-III. Москва, 1958, 73 с.

tuwralı Qulager, áken-tulpar, shesheń-suńkar, Soǵıp eń dónenińdi segiz arqar sıyaqlı mısallardı keltirip. Ákeni tulpar atqa, ananı suńqarǵa salıstırıw arqalı metaforalardı payda etkenligin aytadı.

Tilshi ilimpaz L.Abdullaeva ózbek tilinde adamdı sıpatlaw xızmetinde haywanat atları tiykarında dóregen metaforalardıń belgili orın iyeleytuǵınlıǵın dálilleydi. Solardan arıslan, qozi úsh mánide paydalanılatuǵının: 1) tuwra mánisinde (Bu yıl qózilar kóbp, ǵ) awısqa mánisinde: sen etim emassan, qayǵurma, qózim (Ǵ.Ǵulom), 3) jeke adam atı mánisinde, Qózibay 5-sinfda óqiydi) (1.ǵ4.). Ilimpaz E. Berdimuratov ulıwma xalıqlıq, ulıwma xalıqlıq tildegi obrazlı metaforalar h'ám ulıwma xalıqlıq tanımalıqqa iye emes metaforalar dep úsh toparǵa bóledi. Belgili ádebiyatshi ilimpazlardıń Ájiniyaz shayır dóretiwshiligindegi metaforalardıń shayırdıń ruwxıy dúnyasın h'ám mazmunın ashıwda obrazlılıq kúshin sóz etedi. Ásirese shayır h'ám ilimpaz B. Genjemuratov Ájiniyaz lirikasınıń társirliligi, kórkemligi tuwralı, súwretlenip atırǵan zat, qubılıs yaki h'ádiyse h'aqqında tereńirek pikir júrgiziwimizge sebepshi bolatuǵın kúsh shayırdıń metaforalardı jemisli paydalanıwında ekenligin aytadı.

Qaraqalpaq tilinde de h'aywanatlar, qus atları sonday-aq, basqa da qubılıs, h'áreket atamaları metaforalasqa mánilerde ásirese, kórkem súwretlewde sıpatlawshı xızmette paydalanılıp, poetikalıq qatarlarda obrazlılıq kúshi, ekspressivlik-emotsionallıq mánilik sıpatı, olardıń oqıwshıǵa tásirshenligi, adam sezimlerine qatnası anıq sezilip turǵanlıǵın ańlawǵa boladı.

Metafora zattı, qubılıstı, belgini ataydı, sıpatlaydı, sonıń nátiyjesinde olardıń sapalıq belgileri awısqa máni arqalı belgili dárejede kusheyedi. Sonlıqtan da bolıwı kerek, metaforalasıwshı til quralları, biziń kózqarasımızsha, házirgi zaman rawajlanıwı barısında potentsiallıq múmkinshiliklerine tiykarlanıp metaforalardıń quramı bayıp otıradı. Ádette tilde ulıwma xalıqqa belgili sózler, tábiyiy baylıqlar atamaları, kiyim-kenshek terekler menen gúller atamaları, tábiyat qubılısları h'ám azıq-awqat ishimlik atamaları tiykarında metaforalar jiyi payda bolıp, obektlik qatnaslar tiykarında usılayınsha tematikalıq toparlarǵa bólip sıpatlama beriw

maqsetke muvafiq boladi. Kórkem shıǵarmanıń tili, onda metaforalardı qollanıwı, sóz semantikasınıń keńeyiwı, sózdiń tilde paydalanıw funksiyasınıń rawajlanıwına sebepshi boladı hám ayırıqsha birlik, semantikalıq máni birligi sıpatında bah'alanadı. Metafora atawshı hám sıpatlawshı xızmet atqaradı. Sonlıqtan sóz mánisiniń tuwrıdan tuwrı iske asırılıwı emes, al uqsaslıq tiykarında basqa sáykes obektlerdi atawda tildiń ishki rawajlanıw nızamlıqlarına baylanıslı salıstırıwshı obektlerdiń qatnasına, túr-túsine, ornına, xızmetine hám taǵı basqa da uqsaslıqlarına qaray mánilik qurılısındaǵı mánisi sıpatında tán alınadı.

Metaforalasqan leksikalıq birliklerdiń semantikalıq dúzilisi áddettegi tuwra mánide qollanılgan sóz mánilerinen pútkilley ózgeshe. Sóz hám sóz mánileri obektiv turmıs shınlıǵı menen quramalı baylanısqa iye. Sonlıqtan Nawayı sózge lingvistikalıq hám filosofiyalıq jaqtan oǵada ádil baha beredi. Usıǵan baylanıslı Nawayı miyrasların izertlewshilerdiń biri Nasilov D.M. Onıń «Muqakamat» ul-luǵatayn» atlı ájayıp miynetiniń ilimiy áhmiyetiligi, túrkiy tildiń gózzallıǵı, baylıqları, onıń ádebiy kórkem dóretiwshilikte ayırıqsha kórkem suwretlew múmkinshilikleri tuwralı ayta kelip, bul miynette ájayıp sóz sheberiniń «Sóz- bul dúrdána, sol dúrdána tanqan teńiz, júrek, barlıq oy pikirdiń, úlken-kishi pikir talǵamınıń oraylasıwı, al, júrek bolsa sóylewshiniń júreginen shıǵıp bahalılıqqa, sıpatına qaray tanımalılıqqa, belgililikke iye boladı», - ¹ degen filosofiyalıq jaqtan da, lingvistikalıq jaqtan da danalıq tastıyqlawında ayırıqsha atap ótedi.

Durısında da, til- sózlik quram hám onıń tiykarǵı birligi. Sóz til iliminde qospalı kategoriya sıpatında tanıladı, onı sistem liksikologiya kóz-qarasınan bahalaw zárúr. L.V.Sherbanıń leksikologiyalıq ideyaları boyınsha: «Sózlik quram, sóz hám onıń mánileri haqqındaǵı problemalar sistemalı shólkemleskenlik hám pútinlik kóz-qarasınan qaralıwı tiyis. Sózlik quram birden-bir pútin bir sistema, onıń jeke elemnetleri belgili bir mazmunnıń qatnasıqları arqalı baylanısadı. Leksikanıń qaǵıydaları, yaǵnıy sózlik qaǵıydaları – bul sóz – uǵımnıń birden-bir shınlıqqa paydalanıw qaǵıydası boladı. Olar sózlerdiń ózine tán mánileri túrinde qalıplesedi, al mánilerdiń tiykarında qanday bolǵanda da uǵımlar jatadı».⁸

Kórkem shıǵarma tilinde metaforalardıń stillik qollanıwı haqqındaǵı máseleni lingvistikalıq kózqarastan izertlewge til iliminde házirgi kúnde keń paydalanılıp kiyatırǵan izertlew obektine usılay qatnas jasaw dástúrleri basshılıqqa alınadı. Ol ilimiy nátiyjeliligi jaǵınan oǵada paydalı.

Metaforizatsiyalıq usıl arqalı payda bolǵan máni tilde sózdiń kóp mánililiginiń bir túri bolatuǵın bolsa, onda leksika sistemalı shólkemlesiwi hám kóp mánili sózdiń mánileri, olar arasındaǵı sistemalıq qatnaslardıń bahalanıwı hám sáwleleniwi sinxroniya sheńberinde sıpatlanıwı múmkin. Usıǵan baylanıslı metaforalıq keńeygen sóz mánisi kóp mánililiktiń bir túri retinde kórkem shıǵarmada stillik kórkem suwretlew qurallarınıń keń tarqalǵan túrleriniń biri sıpatında sinxroniyalıq baǵdarda, gezi kelgende izertlew obektiniń izertlew problemasıńıń ıǵbalına qaray diaxroniyalıq baǵdarda da qaralıwı múmkin. Óytkeni bul sistemalar toqtap qalǵan, ózgermeytuǵın sistemalar dep túsiniلمeydi, hár qanday sóz kontekstte jańa mánilik boyawlarǵa iye bolıp kele beredi – qullası, sistemalar ulıwma alǵanda, ózgerislerge ushırap bara beredi.

Demek, kórkem shıǵarmanıń tilinde suwretlew qurallarınıń biri retinde metaforalardıń belgili bir ádebiy dóretpedagi ornı, avtordıń onnan estetikalıq maqsette stillik paydalanıw ózgesheliklerin anıqlawda onı ulıwma alǵanda sinxroniyalıq baǵdarda, izertlewdiń talabına qaray tariyxıy rawajlanıw baǵdarında da qarastırıw kerek boladı, degen sóz.

Metaforalardı sóz mánisiniń keńeyiw usıllarınıń biri sıpatında, sózdiń kóp mánililiginiń payda bolıwı hám biri retinde úyreniwde de sol baǵdar esapqa alınadı.

Kegeyli boyında qalǵan nartlarım,
Siz qanday óskensiz, nárwan bolǵansız,
Dawıl menen bas baylasıp mudamı,
Gúreste bel bermes palwan bolǵansız.

(«Tallı jaǵıstaǵı eske túsiriwler»)

I.Yusupovtın usı qosıq qatarlarındaǵı metaforalasqan «nartlarım», «nárwan bolǵansúz», «bas baylasıp», «bel bermes palwan» sózler ádettegi sóz mánileri sáykes komponentleriniń dástúriy semantikalıq baylanıslıǵı dárejesine jetken mániler sıpatında qalıplesip ketken.

Bul faktler metaforalardıń qaraqalpaq tili leksikasın semantikalıq usılı arqalı, sóz mánisiniń keńeyiwı, sonıń ishinde, metaforalasqan mániler menen úzliksiz bayıp baratuǵınlıǵınan, onda kórkem ádebiyat stili ayırıqsha orın tutatugınlaǵınan, hár qanday kórkem sóz sheberiniń onda belgili ornı, úlesi bar ekenliginen guwalıq beredi.

Awısqan mánilerdiń ózine tán ózgesheliklerine iye túri sıpatında metaforalardı olardıń qaraqalpaq tilinde stillik qollanılaw ayırıqshalıqların dál hám tolıǵıraq ilimiy kóz-qarastan sıpatlaw ushın troplardıń oǵan semantikalıq jaqtan baylanıslılıǵı jaǵınan jaqın keletuǵın metonimiya, sinekdoxa, sonday-aq teńewler menen qarım-qatnasın qaraw da kerek boladı.

Til iliminde metafora awısqan mánilerdiń bir túri retinde, yaǵnıy uqsaslıq tiykarında sózler menen sóz dizbekleriniń awısqan mánide qollanılawınan turatuǵın trop, yaki zat yamasa qubılıstı qanday da bir uqsaslıǵına qaray sózdiń awıskan mánide jumsalıwınan, bir zat yaki qubılıs ataması arqalı ekinshi bir zat, qubılıstıń qayta atalıwınan payda bolǵan sóz mánisi ekenligi tán alınǵan. Demek, metafora tilde sóz semantikasına, onıń turmıslıq zárúrligine sáykes sózlik quramnıń tariyxıy rawajlanıwınıń barısında sóz mánisin keńeytiwge, ádebiy tildiń strukturalıq, semantikalıq jaqtan keńeyiwine, funktsionallıq rawajlanıwına sebepshi bolatuǵın semantikalıq qubılıslardıń biri degen sóz. Metafora sóz mánileriniń ámeliy qollanılawdaǵı ózgeshe bir túri retinde tildiń pútin dúzilisindegi, sonıń ishinde, semantikalıq dúzilisindegi ayırıqsha birlik, semantikalıq máni birliǵi sıpatında da bahalanadı. Onda metaforaǵa tán atawshı (nominativlik) h'ám sıpatlawshı xızmet bar. Onı rasında da, sózdiń, sóz mánisiniń tuwra iske asırılıwı emes, al uqsaslıq tiykarında basqa sáykes obektlerdi atawda tildiń ishki rawajlanıw nızamlılıqlarına

baylanışlı salıstırılıwshı obektlerdiń qatnasına, túri-túsine, ornına, xızmetine, t.b. uqsashılıǵına qaray mánilik qurılısında qayta qurıw iske asırılǵan sóz mánisi sıpatında tanıwımız tiyis.

Bul jaǵday metaforanı til ilimi tariyxında Ferdinand de Sossyur tárepinen tiykarı salınǵan ulıwma til ilimindegi baslı baǵdarlardıń biri bolǵan sistem leksikologiya til ilimi názerinen qarawdı, sistem til ilimi jetiskenliklerin basshılıqqa alǵan halda máselege qatnas jasaw hám onıń kórkem shıǵarmada stillik qollanılıw ózgesheliklerine ilimiy bah'a beriwdi talap etedi. Ferdinand de Sossyur óziniń «Ulıwma lingvistika kursı» atlı miynetinde tildi qurawshı tańbalar abstraksiyalardı emes, al dál obektlerdi, olardıń qarım-qatnasların lingvistika úyrenetuǵınlıǵı, olardı bul ilimniń dál maǵızını dep atawǵa bolatuǵınlıǵı tuwralı, maǵız benen birliklerdi ayırıw usılları haqqında ayta kelip, mınaday dep jazǵan edi: «Belgili bir tilde sóylewshı hár bir adam ondaǵı birliklerdi ańsat usıl menen ayıra aladı. Bul usılda tildiń dáslepki manifestatsiyası (hújjeti) retinde sóylewdi aladı da, olardı parallel eki simvol túrinde sáwlelendiredi: uǵımlar simvolı A hám akustikalıq obrazlar simvolı V. Durıs ajratıw akustikalıq simvolındaǵı (a, v, u, ...) bóliniwdiń uǵımlar simvolındaǵı bóliniwge sáykes keliwi menen anıqlanadı. Nátiyjesin tekserip, qanday da birliktiń durıslıǵın anıqlaw hám moyınlaw tap sol birlikke iye bir qatar gáplerde olardıń hár biriniń kontekst ishinde mazmunı boyınsha sáykes keliwi isenimi túrinde belgili boladı.

Qaraqalpaq tilinde mataforalardıń, semantikalıq túrleri, olardıń kórkem shıǵarmada, sonıń ishinde, T.Jumamuratovtıń poeziyasında stillik jaqtan qollanılıw ózgesheliklerin úyreniwde, álbette, sistem til iliminiń házirgi til ilimi tájiriybesinde aktiv qollanılıp kiyatırǵan bul semantikalıq-stilistikalıq usıldan tolıq paydalanıw zárúrligi hám múmkinshilikleri bar. Biz múmkin bolǵanınsha tilge dúzilis sıpatında qatnas jasap, dástúriy til iliminde keńnen basshılıqqa alınǵan F.F.Fortunatov, A.M.Peshkovskiy, V.V.Vinogradov, N.M.Shanskiy, D.E.Rozentaldıń, dástúriy leksikologiyanıń wákilleri F.Kamal, Z.Marupov, A.P.Xojiev, sonday-aq, sistem leksikologiya baǵdarlarında ilimiy izertlewler

júrgizgen Sh.U.Raxmatullaev, Í.Kuchkartaev, E.Begmatov, X.Nematov, R.Safarova, M.Mirtojiev, R.Qónǵurov, E.Berdimuratovlardıń sózlik quram haqqındaǵı máseleleredi úyreniwde ónimli paydalanǵan metod hám ádislerdi qollandıq. Bulardıń barlıǵı da kórkem shıǵarma tilindegi metaforalardıń stillik qollanılıw jaǵdayları retinde bahalanıwǵa, usıǵan sáykes kórkem súwretlew kontekstinde shayır poeziyasında stillik qollanılıw ózgesheliklerin ilimiy kózqrastan, biziń pikirimizshe, konkret túrde anıqlawǵa múmkinshilik tuwdıradı. Mısalı, tómendegi qosıq qatarlarında metaforalardıń bir-birinen parıq qılatuǵın bir neshe dúrkinleri bar:

1. Baxıt tasqınlasa, sende saǵası,

Kimler tatıw bolsa, sen de aǵası,

Xosh hawaz sayrasa, shayırlar jazsa,

Sennen tabıladı eń bas teması.

2. Ómirdiń de báhár, jazı, qısı bar,

Biyparwalıq jaman, adam ayrılıq,... (T. Jumamuratov, Tórtlikler)

Bul qatarlarda baqıt tasqınlasa, saǵası (baqıttıń), sen de saǵası, sen de aǵası, h'awa sayrasa, eń bas teması, báhár, jazı, qısı bar (ómirdiń) úrgin ursa, awısqaq mániler metaforizatsiyalasqaq mánilerden ibarat. Olardıń hár biri poetikalıq shıǵarmalarda mánilik jaqtan kúshli ekspressivlik boyawlarǵa iye kórkem shıǵarma tilindegi túrli semantikalıq dúziliske sáykes obektlerdiń uqsaslıǵına, analogiyasına tiykarlanǵan poetikalıq metaforalardan ibarat. Bundaǵı metaforalar túrli tiptegi obektlerge (denotatlarǵa), olardıń qarım-katnasına tiykarlanǵan, sonlıqtan olarda ádettegi tuwra mánili sózler óziniń tiykarǵı zatlıq mazmunında emes, al bir topqa jatatuǵın zat yaki qubılıslarga tán belgilerdi olardıń xızmetlik uqsaslıq úylesimine qaray ekinshi bir topqa jatatuǵın zat yaki qubılıslarǵa tiyisli tárizinde ózge awısqaq máni retinde qollanıwdan payda bolǵan.

Ádette ilimiy tájiriybelerde sózlik quram elementlerin stilistikalıq baǵdarda toplastırıwda, ajıratırıwda hám jeke toparlarǵa bóliwde kóbinese anaw ya mınaw

leksikalıq birliktiń, mániniń ekspressivlik-stilistikalıq funktsionallıq ózgesheligi menen ayırıqshalıqları esapqa alınadı. Ekspressivlik-stilistikalıq kóz-qarastan **«Kórkem sóz bir qus edi, qolǵa qashan túsedı»** (T.Jumamuratov) degen qatarдаǵı kórkem sóz qus metaforasında qus sózi tuwra mánisinde emes, al awısqan metaforalasqan mánisinde paydalanılǵan. Kórkem sóz párwazınıń qus párwazına uqsaslıǵı tiykarında dóregen. **«Sır sandıǵı ashılmay qaldı, sezbedim men júrek tilsimin»** qatarlarında da (T.Jumamuratov, «Túrli sátirler») sır sandıǵı, júrek tilsimi metaforalıq sóz dizbeklerinde kúshli ekspressiyalıq máni bar. Ol sheber paydalanılǵan metaforalıq sóz mánileri arqalı iske asıp otırǵanlıǵı anıq seziledi.

A.N.Gvozdev: «Til metaforaları oǵada keń tarqalǵan, biraq olar óziniń metaforalasqan mánilerin, ekinshi mánide qollanılıw qásiyetin joyıltıp, házirgi dáwir ushın tuwra máni sıpatında uǵınılıp ketken sózler menen teńlesken», - degen mazmunda metaforanıń bul toparı haqqında usınday durıs pikirdi bildirgen edi.

Biytárep stillik metaforalarda sóz mánisi qosımsha ekspressivlik-emotsionallıq boyawǵa iye bola bermeydi. Onda sózdiń dáslepki tuwra mániden payda bolǵan awısqan metaforalıq mánisi sezilmeydi. Sol awısqan mániniń ózinde de sap metaforalarǵa usap qosımsha mánilik boyaw kórinbeydi. Sonlıqtan da bolıwı kerek, til ilimpazları hátteki, metaforalasqan mánide payda bolıp, keń qollanılıwı nátiyjesinde ádettegi tuwra mánidey túsiniletuǵın bunday leksikalıq metaforalardı óli metaforalar (mertve metaforı) dep te ataydı. Mına qatarlarǵa nazer awdarıp qarasaq:

Jumbaq tas kól ishinde jalańash tur,

Shomılǵan sulıw qızdıń súwreti me?!

Hawası dártke dawa seziledi,

Jipek gilem jayǵanday jer betine.

(T.Jumamuratov, «Burabay»)

Bul qatarlarda awısqan mániler tiykarında dóregen ekspressivlik obrazlılıqqa iye metaforalar da, biytárep stillik óli metaforalar da paydalanılǵan: (jumbaq tas

jalańash tur, hawası dártke dawa) túrlerinde emotsionallıq- ekspressivlik qosımsha mání boyawı seziledi de, al jer betinde dizbeginde onıń dáslep awısqa mánide metaforalasqa mání tiykarında payda bolǵanlıǵına qaramastan, ol ádebiy tildin házirgi rawajlanıw dáwirinde sinxroniyalıq kóz-qarastan sóylew tájiriyesinde tuwra mání xızmetinde qabıl etilip ketken. Demek, «jer beti» stillik jaqtan leksikalıq biytárep metafora bolıp tabıladı.

Metaforalar sózdin mánilik tásirin asıradı, pikirdi kúsheytedi, uyqaslıqtı, aytılw únlesligin saqlaydı. Bunı tek ǵana kórkem sóz sheberinin kontekste bayanlanıwshı oy-pikirdi tolıq beriw ushın kerek bolǵan sóz hám sóz mánilerin tańlawdaǵı, lirikalıq qaharman obrazın beriwdegi tapqırlıǵı hám sheberligi dep bahalaw múmkin. Olardı konteksten ajratıp ala almaymız. Metaforalar basqa sózler qorshawında, belgili bir til birligine salıstırmalı kórkem súwretlep kelgen.

Metonimiyalardıń mánilik ózgeshelikleri hám stilistikası. Qaraqalpaq tilinde sóz mánisiniń awısıwının belgili usıllarının biri metonimiyalıq usıldan ibarat. Bul usıl arqalı sóz mánisi awısqanda zat ya qubılıstın ataması ekinshi bir zat yaki qubılıs penen zatlıq baylanıslılıǵına, jaqınlılıǵına, sheklesligine qaray sol zat ataması qayta ataladı. Nátiyjede metonimiya dóreydi. Metonimiya da metaforalar usap ádebiy shıǵarmalarda kórkem súwretlewdiń belgili tillik súwretlew quralları sıpatında tanıladı. Sonlıqtan kórkem sóz sheberleri metonimiyalardı jiye paydalanadı, sol arqalı kórkem ádebiyat stiline tán stillik ayırıqshalıqlardı, sóz obrazlılıǵın, mání ótkirliğin payda etiwge erisedi – dep kórsetedi E.Berdimkratov.

Til iliminde tán alınıwınsha, metonimiya sóylewdin obrazlılıǵı, ekspressivligi menen tikkeley baylanıslı tillik stilistikalıq, semantikalıq-stilistikalıq kategoriyalar bolatuǵın bolsa, onda olardıń denotatlıq, signifikatlıq, atamalıq qatnaslarına hám baylanıslarına tiykarlangan tematikalıq toparlarına, olardıń stillik qollanıw halatların anıq faktler bazasında lingvostilistikalıq jaqtan baha beriw oǵada zárúr. Óytkeni, obrazlı-kórkem ekspressiya ádebiy shıǵarmada shólkemlestiriwshi, poeziya menen prozanı basqa funktsionallıq stillerden ajratıwǵa sebepshi bolatuǵın tiykarǵı dúzilislik elementlerden esaplanadı.

Obrazlılıq hám kórkemlilikte metonimiyalar arqalı obrazlar, kartinalar, turmıs saxnaları anıq sáwlelenedi, olar eń áhmiyetli estetikalıq zawıq baǵıshlaydı. Metonimiyalardan paydalanıwda sóylew obrazlıǵı sóylew qurallarınıń mazmunlıq ózinshelligi, olardıń qollanıw usılları hám qullanılatuǵın ornı arqalı dóreydi. Sózde ekspressiyanıń payda bolıwı, mánilik kúramınıń keńeyiwi hám qospalanıwı, onıń dúzilisinde qosımsha mánilik boyawlardıń dórewi menen birge iske asadı. Bul bahalawshı-sıpatlawshı qásiyetler menen belgiler sóylewdiń áhmiyetli belgilerinen ibarat.

Metonimiya metafora menen awıspalı mániler sıpatında óz-ara baylanışlı, bir-birine jaqın, solay da ol metaforadan ańlatatuǵın zatlar, qubılıslar yaqı hárezetler arasındaǵı qanday da bir uqsaslıqqa emes, al olardıń sırtqı yaqı ishki baylanışlılıǵı tiykarında ekinshi zatta qayta atawdan payda bolǵan awısqaan mání bolıp tabıladı. Bunday baylanıs zat penen onıń neden islengenligin ańlatıwshı material arasındaǵı, baylanısqa, zattıń ishindegisi menen sırtın ańlatatuǵın zat arasındaǵı, hárezet penen sol hárezettiń quralı arasındaǵı, avtor hám onıń shıǵarmasındaǵı baylanısqa, orın menen turatuǵın adamlar arasındaǵı baylanıslarǵa tiykarlanadı. Metonimiyanıń metaforadan ayırmashılıǵı – onda bir atama menen atalǵan zatlar arasında uqsaslıq bolmaydı. Solay da olar bir-birine jaqın. Sonıń menen qatar sózdiń semantikalıq dúzilisinde udayı qatnasıp otıradı, stillik hám ónimlilik penen sıpatlanadı. Buǵan tildiń leksikalıq- semantikalıq sistemasınıń rawajlanıwında kórinetuǵın faktlerdiń ózi-aq guwalıq beredi.

Qaraqalpaq tilinde sóz mánisiniń awısıwınıń belgili usıllarınıń biri metonimiyalıq usıldan ibarat. Bul usıl arqalı sóz mánisi awısqanda zat ya qubılıstıń ataması ekinshi bir zat yaqı qubılıs penen zatlıq baylanışlılıǵına, jaqınlıǵına, sheklesligine qaray sol zat ataması qayta ataladı. Nátiyjede metonimiya dóreydi. Metonimiya da metaforalar usap ádebiy shıǵarmalarda kórkem súwretlewdiń belgili tillik súwretlew quralları sıpatında tanıladı. Sonlıqtan kórkem sóz sheberleri metonimiyalardı jiyyi paydalanadı, sol arqalı kórkem ádebiyat stiline

tán stillik ayırıqshalıqlardı, sóz obrazlılıǵın, máni ótkirliǵın payda etiwge erisedi – dep kórsetedi professor E.Berdimuratov.

Metonimiya metafora menen awıspalı mániler sıpatında óz-ara baylanıslı, bir-birine jaqın, solay da ol metaforadan ańlatatuǵın zatlar, qubılıslar yaqı hárezetler arasındaǵı qanday da bir uqsaslıqqa emes, al olardıń sırtqı yaqı ishki baylanıslılıǵı tiykarında ekinshi zatta qayta atawdan payda bolǵan awısqa mánı bolıp tabıladı. Bunday baylanıs zat penen onıń neden islengenliǵın ańlatıwshı material arasındaǵı, baylanısqa, zattıń ishindeǵısı menen sırtın ańlatatuǵın zat arasındaǵı, hárezet penen sol hárezettiń quralı arasındaǵı, avtor hám onıń shıǵarmasındaǵı baylanısqa, orın menen turatuǵın adamlar arasındaǵı baylanıslarǵa tiykarlanadı. Metonimiyanıń metaforadan ayırmashılıǵı – onda bir atama menen atalǵan zatlar arasında uqsaslıq bolmaydı. Solay da olar bir-birine jaqın. Sonıń menen qatar sózdiń semantikalıq dúzilisinde udayı qatnasıp otıradı, stillik hám ónimlilik penen sıpatlanadı. Buǵan tildiń leksikalıq- semantikalıq sistemasınıń rawajlanıwında kórinetuǵın faktlerdiń ózi-aq guwalıq beredi.

Poetikalıq dóretpelerde kórkem sóz sheberiniń dóretiwshilik izleniwleri, tapqırılıǵı menen ustalıǵı sheshiwshi ról atqaradı. Onda shayırdıń kórkem suwretlewdeǵı originallıǵı, navatorlıǵı, batırılıǵı usaǵan poetikalıq sapalar qalıplesedi. Eń jaqsı ádebiy shıǵarmalarǵa tán onıń kompazitsiyasına, ideyasına, mazmunına, sapalıqqa obrazlılıq penen tásirsheńlikke, estetikalıq zawıqlıqqa tiykar bolatuǵın qurılıslıq elementleriniń joqarı sapada shólkemlesiwine tiykar bolatuǵın barlıq elementleri menen bir qatarda poetikalıq tili arqalı dóreydi. Hár qanday poetikalıq shıǵarmada oqıwshıǵa dárhal seziletuǵın originallılıq janalıq, navatorlıq mine poeziyasınıń bahalılıǵın anıqlawshı sol belgilerdiń dál kórinisleri arqalı ǵana payda boladı. Onda poetikalıq tildiń ornı bir bólek.

Troplardıń ishinde metonimiyalar semantikalıq ekspressiyanı beriwde onı estetikalıq talaplar tiykarında iske asırıwda kontekste ayqın kórinedi. Qaraqalpaq kórkem sóz sheberleriniń shıǵarmalarında ayqın kórinedi.. Mina mısallarǵa názer awdarayıq:

Shaxsamem-Ǵáripke berdim zeyindi,
Yadqa oqıp otır edim úyimde,... (Ótesh shayır)

Men – gıbrid, sabıq nálden kógergen,
Pushkin menen Nawayınıń shańınan,
Men – taza qan, sap júrekte islengen,
Men – Berdaqtıń jalǵız tamshı qanıman. (İ.Yusupov, «Tórtlikler»)

Bul eki qosıq qatarlarında metonimiyalardı sheber paydalanǵan Ótesh penen I. Yusupovtıń súwretlew obrazlılıǵı, pikir tásirililigin boldırıw ushın onda ulıwmalılıq tilge tán barlıq semantikalıq-stillik baylıqlardı puxta paydalanıw faktleri anıq kózge taslanadı. Ondaǵı obrazlılıq –ekspressiya sáykes til quralların óz ornında kórkem súwretlewdiń estetikalıq talaplarına, olardıń logikalıq-stillik baylanısına hám birigiwshiligine qaray durıs payda bolǵan.

Teńewlerdiń stillik qollanıw ózgeshelikleri.

Kórkem ádebiyattıń hár bir tarawında meyli ol poeziya, proza, dramaturgiya tarawlari bolsin onda kórkemlew qurallari, ásirese teńewlerdiń keń qollanılǵanın kóriwge boladi hám súwretlenip atırǵan waqiya yamasa hádiyselerdiń oqıwshıǵa tásin kúsheytıp jetkerip beriwde olardıń xızmeti ayırıqsha áhmiyetke iye. Kórkemlew quralların, solardıń ishinde teńewlerdi sheber, orınli qollanıw shayırdıń uqıplılıǵına, stillik ózgesheligine baylanisli boladi hám teńewler jıyǵı qollanılatuǵın túrlerinen bir esaplanadi. Professor M. Ya. Polyakov ha`r qıylı a`debiy janrdag`ı ko`rkem do`retiwshiliktin` a`hmiyetli ha`m en` za`ru`r ma`selelerin talqılap - Poeticheskiy ob`ekt stroitsya na granitse dvux tipov xudojestvennogo mıshleniya – traditsiya i sovremennosti, poetomu skvoz` noviy tip xudojestvennogo vossozdaniya mira v proizvedenii prosveshaet to, chto voshlo v soznanie avtora kak tsennostnoe i antitsennostnoe nasledie proshlogo {**M. Polyakov. Voprosı poetiki i xudojestvennoy semantiki. M.: 1978. str. 346**}, - dep pikir bildiredi. Demek, ko`rkem so`z iyelerinin`, sonın` ishinde xalıq shayırı A. Muwsaevtıń do`retiwshiliginde tariyx ha`m jan`ashılıqqa teren` ma`ni berip, salıstırmalılıq penen do`retkenligine itibar beriw lazım boladı.

Teńew-shayıır súwretlep atırǵan qanday da bir waqiya yamasa hádiyseni ayırıqsha atap, oǵan oqıwshınıń diqqatin awdariw ushin, sol nárseni ekinshi bir

zatqa teńep, salistirip kórsetedi. Qaraqalpaq ádebiyatında teńewler *day/-dey, -tay/-tey* affiksleri, sonday-aq, *kibi, siyaqli, tárizli, yańli, misli* siyaqli kómekshi sózler menen ańlatiladi. Qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákili, shayir A.Muwsaevtiń dóretywshiliginde de teńewler jiyi qollaniladi. Misali:

Bir otirsa qaytip turmas keseldey,
Tura goysa toqtamaydi eserdey,
Másisi pos taslap qara mesheldey,

Shilgawi shashaqli Erejep bala. [28.bet. "Erejepke"]

Shayir bul qosiq qatarlari arqali Erejepti táriyplewde óziniń dóretywshilik, stillik sheberligi menen oniń qanday ekenligin, minez-qulqin teńewler arqali shebertáriyplep beriwge háreket etken. Sonday-aq, shayirdiń xalqimizǵa belgili bolǵan qosiqqlarınan biri "Táriyp" qosıǵında da teńewlerdi ushiratamız:

Ǵarip aytar ótti neshe jahangir,
Hárkim elin jaman demes, jaqsi der
Mir-Alisher, Jiyrenshege *taqabbil*
Ataqli shayirlar qaraqalpaqta. [89_bet.]

Bul qosiq qatarlarında qaraqalpaq shayirlarin Alisher Nawayini Jiyrenshege **Mir-Alisher, Jiyrenshege taqabbil** dep teńep, olardıń sózge sheshenligin, dilwarlıǵın obrazlı túrde súwretlep maqtanish etedi.

Hasli insan, ózin kórseń periyzat,
Shasmi jadiw *kibi*, ǵamzasi jállad,
Ádebi, ikrami miń qizdan ziyat,
Húrlerge basi yeter sekil *siyaqli*. [100_bet. "Kelin"]

Bul qosiq qatarlarında shayir qaraqalpaq kelinleriniń iybeliligin, gózzallıǵın, ádep-ikramlılıǵın, dilwarlılıǵın **kibi, siyaqli** teńewleri járdeminde sheber táriyplep realistlik kóz-qarasta súwretlegen.

Aǵa-Yunus *kibi* tuwǵan aǵasi,
Jeńgesi qiyattiń maqsimzadasi,
Zamanında edi qizdiń aǵlasi,
Aziyz diyer xizmetkeri múnásip.

(225-bet. "Maqsimjan qiz")

Ayapbergen bul qosiq qatarlarında maqsimjan qizdiń aǵasınıń **Aǵa-Yunus kibi** ekenligin, al jeńgesiniń qiyat uriwinan ekenligin, zamaniniń aǵla qizlarinan ekenligin táriyplep ótedi.

Isimi Masqanadur shul qizdiń ati,
Megzer Shaxsanemge hasili hám zati,
Qiz qádirip bilmey júrgen elati,

Elinde kóp eken dushpaniń seniń (221-bet.”Másxana”)

SHayirdiń bul táriyp qosıǵı Jamal qızı Másxanǵa arnalǵan bolıp, qosıq qatarlarında Másxanniń Shaxsanemge megzes hasil-zatı qızdıń qádirin bilmey júrgen elati, elinde dushpanlari kóp ekenligin táriyplep ótedi. Sonday-aq, shayır óziniń “Qirmizi” qosıǵında qız kelbetin tómendegishe súwretleydi:

Bir mahitabandur qirmizi beden,
Ishqında zar boldı aniń kóp ladan,
Shashi súmbil *kibi* tisi ánjiman,
Alma *kibi* iyekleri qirmizi. (182-bet.”Qirmizi”)

Shayır bul qatarlar arqalı Qirmizi obrazın ashıp beriwde oniń dilwarlıǵın, teńi joq gózzallıǵın, ishqında qanshadan-qansha adamlardıń zar ekenligin, shashlariniń súmbilligi, hátteki tisleriniń anjimanlıǵın, sonday-aq iyeklerin almaǵa teńep oniń sulıwlıǵın kúshli lirikalıq obrazlılıq penen táriyplegen.

Hárkim óz dáwirinde Ğarip- Shaxsanem,
Ótti bul dúnyadan Ğarip jan bilen,
Hárkim teńin tawıp oynayıp kúlip,
Gúl bilen búlbúldek jawlana keldi,

Púshayman áyledi dúnyaǵa kelip,
Shajer japıraǵindek sargayıp solıp,
Náshe kón arada sergizdan bolıp,
Aqırında ahi-apǵan keldi. ...(139-bet. “Keldi”)

Ayapbergenniń bul qosıq qatarlari arqalı qızdıń kelbetin táriyplewde oniń gúlge, búlbúlge “**Gúl bilen búlbúldek jawlana keldi**” dep folklorlıq dástúrlerden paydalaniw arqalı obrazlı túrde teńep, hár bir qız óz zamanında Ğarip- Shaxsanem siyaqlı ekenligin táriyplep sintezlep súwretlewge háreket etken.

Joldas emes lashin suńqar,
Ushqan qustay qanati bar,
Zamanında bul hám tulpar,
Qatarıman ótti kók at.

Jolǵa shıqsa jıldırımday,
Oǵan hesh bir tabılmas tay,
Yusupbektiń Bádgrindey,
Daǵı dástan ótti kók at. (144-bet. “Kók at”)

Ayapbergen shayır joqarında keltirilgen qatarlarda erte dáwirlerden insaniyattıń joldası bolǵan attı táriyplewde tereń mánili tolǵanıslar arqalı kúshli emotsionallıq-ekspressivlik mánige iye sezimtallıq penen ”**Ushqan qustay qanati bar**”, **Jolǵa**

shiqsa jildirimday dep súwretlep tulpardi táriypleydi hám oqıwshida oǵan degen súyispenshilikti arttıradi.

Saqıylıqqa Hatamtayday,
Mıń tillalıq kálan bayday,
40 qadaq qant, 2 pud shay,
Nesiye satqan Xalmurat.

Rustamdek salǵan ǵayratı,
Góruǵlıdek siyasatı,
Yadına túsip elatı,

Aynalıp kelgen Xalmurat. (146-bet. "Xalmurat")

Shayır bul qosıq qatarlarında Xalmuratıń saqıylıǵı, onıń bay adam siyaqlı xalıqqa nesiyege zat beriwin, sonday-aq onıń Rustem kibi ǵayratlı ekenligi, Góruǵlı siyaqlı aybatlılıǵın, aqıl-parasatlılıǵın teńewler arqalı ashıp beriwge háreket islegen.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalıq shayırı Ayapbergen Muwsaev dóretpelerinde kórkemlew qurallarınıń biri teńewler lirikalıq qaharmanlardıń obrazların ashıp beriwde ózine tán stillik ózgesheligi menen sheber qullanılǵanlıǵın kóriwge boladı hám qaharmanlardıń táriyplenıwi arqalı olardıń oqıwshıǵa anıq, tásirli hám túsiniikli etip jetkerip berilgenligin sezinemiz. Shayır shıǵarmaların oqıp otırıp biz qaraqalpaq ádebiyatında kórkemlew qurallarınan, sonıń ishinde teńewlerden paydalanıp obrazlılıqtı bayıtıwda dóretiwshilik xızmetiniń biybaha ekenligi, olardıń xalqımızǵa ele kóp ásirler dawamında áhmiyetli bolıp qalatuǵınlıǵı, qunlı ekenligi hám elede izertlewlerdi talap etedi.

Teńewler súwretlenip atırǵan qanday da bir waqıya yamasa hádiyseni ayırıqsha atap, oǵan oqıwshınıń diqqatin awdariw ushin, sol nárseni ekinshi bir zatqa teńep, salıstırıp kórsetedi. Qaraqalpaq tilinde teńewler *day/-dey*, *-tay/-tey* affiksleri, sonday-aq, *kibi*, *siyaqlı*, *tárizli*, *yańlı*, *misli* siyaqlı kómekshi sózler menen ańlatıladi. Misali:

Bir otırsa qaytıp turmas keseldey,
Tura ǵoysa toqtamaydı eserdey,
Másisi pos taslap qara mesheldey,

Shılǵawı shashaqlı Erejep bala. [A. Muwsaev. "Erejepke"]

Shayır bul qosıq qatarları arqalı Erejepti táriyplewde óziniń dóretiwshilik, stillik sheberligi menen onıń qanday ekenligin, minez-qulqın teńewler arqalı

shebertáryplep beriwge háreket etken. Sonday-aq, shayirdiń xalqimizǵa belgili bolǵan qosıqlarınan biri "Táryp" qosıǵında da teńewlerdi ushiratamız:

Ǵarip aytar ótti neshe jahangir,
Hárkim elin jaman demes, jaqsi der
Mir-Alisher, Jiyrenshege *taqabbil*

Ataqli shayirlar qaraqalpaqta. (A. Muwsaev. Qaraqalpaqta)
Bul qosıq qatarlarında qaraqalpaq shayırların Alisher Nawayini Jiyrenshege **Mir-Alisher, Jiyrenshege taqabbil** dep teńep, olardıń sózge sheshenligin, dilwarlıǵın obrazlı túrde súwretlep maqtanish etedi.

Hasli insan, ózin kórseń periyzat,
Shasmi jadiw *kibi*, ǵamzasi jállad,
Ádebi, ikrami miń qizdan ziyat,
Húrlerge basi yeter sekil *siyaqli*. ["Kelin"]

Bul qosıq qatarlarında shayir qaraqalpaq kelinleriniń iybeliligin, gózzallıǵın, ádep-ikramlılıǵın, dilwarlılıǵın **kibi, siyaqli** teńewleri járdeminde sheber táryplep realistlik kóz-qarasta súwretlegen.

Aǵa-Yunus *kibi* tuwǵan aǵasi,
Jeńgesi qiyattiń maqsimzadasi,
Zamanında edi qizdiń aǵlasi,
Aziyz diyer xizmetkeri múnásip.

(“Maqsimjan qiz”)

Bul qosıq qatarlarında maqsimjan qizdiń aǵasınıń **Aǵa-Yunus kibi** ekenligin, al jeńgesiniń qiyat uriwinan ekenligin, zamanınıń aǵla qizlarınan ekenligi teńewler arqalı táryplenip ótilei.

Isimi Masqanadur shul qizdiń ati,
Megzer Shaxsanemge hasili hám zati,
Qiz qádirip bilmey júrgen elati,
Elinde kóp eken dushpanıń seniń (ǵǵ1-bet.”Máxana”)

Qosıq qatarlarında Máxanniń Shaxsanemge megzes hasil-zati qizdiń qádirin bilmey júrgen elati, elinde dushpanlari kóp ekenligin táryplep ótedi. Sonday-aq, shayir óziniń “Qirmizi” qosıǵında qiz kelbetin tómendegishe súwretleydi:

Bir mahitabandur qirmizi beden,
Ishqında zar boldi aniń kóp ladan,
Shashi súmbil *kibi* tisi ánjiman,
Alma *kibi* iyekleri qirmizi. (Qirmizi”)

Shayir bul qatarlar arqali Qirmizi obrazin aship beriwde oniń dilwarlıǵın, teńi joq gózzallıǵın, ishqında qanshadan-qansha adamlardıń zar ekenligin, shashlariniń súmbilligi, hátteki tisleriniń anjimanlıǵın, sonday-aq iyeklerin almaǵa teńep oniń sulıwlıǵın kúshli lirikaliq obrazlılıq penen táriyplegen.

Hárkim óz dáwirinde Ğarip- Shaxsanem,
Ótti bul dúnyadan Ğarip jan bilen,
Hárkim teńin tawip oynayip kúlip,
Gúl bilen búlbúldek jawlana keldi,

Púshayman áyledi dúnyaǵa kelip,
Shajer japıraǵindek sarǵayip solip,
Náshe kón arada sergizdan bolip,
Aqirinda ahi-apǵan keldi. ...(A. Muwsaev. “Keldi”)

Ayapbergen shayırdıń bul qosıq qatarlari arqali qızdıń kelbetin táriyplewde oniń gúlge, búlbúlge **“Gúl bilen búlbúldek jawlana keldi”** dep folklorlıq dástúrlerden paydalaniw arqali obrazlı túrde teńep, hár bir qız óz zamanında Ğarip-Shaxsanem siyaqlı ekenligin táriyplep sintezlep súwretlewge háreket etken.

Joldas emes lashin suńqar,
Ushqan qustay qanati bar,
Zamanında bul hám tulpar,
Qatarınan ótti kók at.

Jolǵa shıqsa jıldırımday,
Oǵan hesh bir tabılmas tay,
Yusupbektiń Bádgrindey,
Daǵı dástan ótti kók at. (“Kók at”)

Shayir joqarida keltirilgen qatarlarda erte dáwirlerden insaniyattiń joldası bolǵan atti táriyplewde tereń mánili tolǵanıslar arqali kúshli emotsionallıq-ekspressivlik mánige iye sezimtallıq penen **“Ushqan qustay qanati bar”, Jolǵa shıqsa jıldırımday** dep súwretlep tulpardi táriypleydi hám oqıwshıda oǵan degen súyispenshilikti arttıradi.

”Mákariya sulıw” dástanında shayır Alpamıs dástanındaǵı Gúlpارشınıń, Ğarip ashıq dástanındaǵı Shaxsanemniń, Láyli h’ám Majnun dástanındaǵı Láyli

Yusup h'ám Zuleyxa dástanındaǵı Zuleyxa h'.t.b. dástan qah'armanlarınıń dástúriy obrazları Úlgisinde Mákariyanıń obrazın real turmıslıq shınlıq penen qarıştırıp, jańashılıq, zamanagóy únleslik sezimlerdi, joqarı dárejedegi emotsionallıq ekspressiya menen suwǵarılǵan dárejege alıp shıǵadı. Mısalı:

Burımları tawdıń qara janınday,
Aq denesi qıstıń taza qarınday,
Uzın boyı diydarına qonımlı,
Húr Qırımńıń ósken sárwi talınday.

Kún nurınday uyaltadı kózlerin,
Tike turıp qaray ǵoysa bir kisi.

Ósken qız h'esh waqıtta saǵı sınbay,
Taranǵan Kúnshıǵıstıń tawısınday.
-Sálem,-dep appaq tisi ashılǵanda,
Lapızı sıbızǵınıń dawısınday...

Shayır tárepinen Mákariya sulıwdıń gózzallıǵın teńewde dástanlar qáh'armanları bolǵan Alpamıs dástanındaǵı Gúlpارشınıń, Ǵárip ashıq dástanındaǵı Shaxsanemniń, Láyli h'ám Majnun dástanındaǵı Láyli Yusup h'ám Zuleyxa dástanındaǵı Zuleyxalardıń obrazlarınan paydalanadı.

Mısalı «Qırıq qız» dástanında:

Tal shıbıqtay tawlanǵan,
Qara qaslı, qolań shashlı,
Jawdır kózli, shiyrin sózli,
Juqa erni qaymaqtay,...

Kórgen janlar kelbetine toyǵanday,
Ar-sar bolıp aqıl h'uwshın joyǵanday,...
Názer salıp kelbetine qarasań,
Turqın onıń som altınnan soqqanday.

- dep, teńewler arqalı kúshli obrazlılıq penen Gúlayımńıń kelbeti sıpatlanadı.

Troplar arqalı poetikalıq forma menen zamanğa say mazmundağı Watandı súyiw ruwxı menen suwǵarılǵan, tuwılǵan jerdiń tábiyatına, patriotlıq xarakterge bay bolıp kelgen qah'armannıń kewil keshirmelerin poeziyalıq til menen berilgen. Dástanda qah'arman tili menen tuwılǵan jer topıraǵınıń, tábiyatınıń ózine tán gózzalıǵın, onıń ájayıp h'ár túrli pasıllardağı kartınaların, peyzajlıq kórinislerindegi gózzalıqtı ashıp bere alǵanlıǵın kóremiz hám shıǵarmanıń Watandı súyiwshilik ruwxı menen suwǵarılǵanın sezinemiz. Bul jerde shayırdıń folklorlıq dástanlıq shıǵarmalardıń, klassikalıq obrazlardıń ráńbárenliginen tárbiyalanǵanlıǵın, ruwxlanganlıǵınan dárek beredi h'ám onıń poetikalıq keńisliginde real turmıstıń h'aqıyatlıǵı, Ómir shınlıǵı menen baylanıslı bolǵan sezimlerdiń orın alǵanlıǵı ayrıqsha ajıralıp turadı. Shayır dástanında xalıqtıń real turmıslıq oy-pikirleri, arız-ármannarı, dúnya tanımındaǵı kóz-qarasları, ruwxıy baylıqları sóz etiledi.

Kúshli máni ózgesheligine bay troplar arqalı ayrıqsha ekspressivlik emociya menen tuwılǵan jerdiń qádir-qımbatın, hár qıylı hádiyselerdiń sáwleleniwin kóz aldına keltiredi. Tuwılǵan jer temasındaǵı túsinikleri lirik qaharmannıń haq kewilli tili menen berilip, Watandı- tuwılǵan jerdi jánnetke, bawır basıp ósken qus uyasına teńep, ana topıraқта analıq mehirdiń, analıq iyistiń ańqıp turǵanlıǵın jırlap, ana jer iyisinen lázzetlenip atırǵanlıǵın, oǵan toymay atırǵanlıǵın, jırlaydı. Watandı, el-jurttı basqa h'esh bir mákan menen almasııp bolmaytuǵınlıǵın ayta otırıp, lirikalıq qah'arman tilinen tuwılǵan jerge degen sheksiz muh'abbat sezimlerin bildiredi.

Onıń sezimtallıqtı oyatatuǵın lirikalarında qaraqalpaq awıllarınıń milliy peyzajlıq boyawları ap-anıq suwrettey kórinip tur.

Suw aqsa saǵadan sarqırap,
Qıyalım qosılıp aqqanday,
Kún shıqsa kúlimlep jarqırap,
Awıldıń kelbeti pah, qanday!

Tábiyattıń usınday tábiyiy kórinislerin burmalamastan súwretlewlerinde keltirilgen qatarlar bılayınsha qaraǵanda ápiwayı uyqastay bolıp kóringenini menen sózlerdiń jeke mánilerinen bir tutas pútinlikke iye estetikalıq-emocional tásirshenlikti payda ete alǵan h'ám shıǵarmanıń bahalılıǵı arta túsken. Tábiyattıń original milliy boyawları jırlanǵan hám ájayıp kórkem emociyonal ekspressivlikke erisken.

Tap jańa juldızdan túsip kelgendey,
Ay tamánǵa ózi ushıp kelgendey,
Bul káraǵa jańa kóship kelgendey,
Ǵawqıldasar keshte qaraqalpaqlar. (T. Mátmuratov)

Mısallar alınǵan «Ǵawqıldasar qaraqalpaqlar» qosıǵınıń kompozitsiyalıq qurılısı oǵada qızıq bolıp, troplar arqalı tiliniń ótkirliǵi, tásirshenliǵi, ideyalıq jaqtan kórkemliǵi menen ayrıqsha tásirli shıqqan.

Eli – xalqı ushın jaqsı niyetler menen «qalıs gáp» aytıp, keleshek h'aqqındaǵı arzuw-ármanların «*qıyal menen naǵıshlap*» qaraqalpaqlardıń keshki bázim, otırıpalarında ǵawqıldasıp sáwbetlesiwlerine tereń filosofıyalıq máni beriwi arqalı onıń emociyaǵa bay tili xalıqtıń júreginen jıllı jay aladı.

Juwmaqlaw

Házirgi qaraqalpaq til iliminde sońǵı jıllarda kórkem shıǵarmanıń poetikalıq tili mashqalaları, arnawlı bir kórkem sóz sheberi óz dóretpelerinde tilden paydalanıw sheberligi, belgili dárejede izertlewler alıp barılmaqta. Bunday lingvistikalıq izertlewlerdiń misalı sıpatında bir qansha jumıslardı misal etip kórsetiw múmkin. Tildiń hár túrli táreplerin izbe iz tárizde birlestitip, onı birden ber pútinlik, bir sistema sıpatında úyreniw til iliminde XX ásirdiń jigirmalanshı jıllarında qalıplesti hám sistem-strukturalıq til ilimi ataması menen dúnyaǵa belgili boldı. Sonıda aytıp ótiw orınlı, Ferdinand de Sossyur tiykar salǵan XX ásir sistem lingvistikası bawırına onlaǵan jańa lingvistikalıq aǵım hám mektepler payda boldı, olar tárepinen bir qansha házirgi kúnde de úlken áhmiyetke iye jetiskenlikler qolǵa kiritildi.

Túrkiy til áleminde, sonıń ishinde ózbek tili izertlewlerinde Alisher Nawayınıń kórkem shıǵarmalarınıń tili kórkem sheberlik tárepten úyrenilgen. Onıń kórkem stiline tán bolǵan tillik qurallar, olardan sheberlik penen paydalanǵanlıǵın bir qatar ilimpazlar ahip beriwge erisken.

Búgingi kúnge kelip kórkem shıǵarma tili mashqalaları menen shuǵıllanıwdıń ayrıqsha tús aǵanlıǵı til birlikleriniń kórkem shıǵarmada júzege shıǵıw máseleleri kúnnen kúnge anıq seziniwimizge, olardıń kórkem ádebiyatta qalıplesiwi hám kórkem estetikalıq tásin keńirek kólemde túsiniwimize kómekshi quralın ótep kiyatır.. Tilimizdegi barlıq birlikler kórkem ádebiyatta kórkemlew qural wazıypasın atqarsa da, olardıń ekspressivlik jaqtan máni ańlatıwı hám kórkem shıǵarmadaǵı lingvistikalıq hám kórkem-estetikalıq wazıypasın tolıq talqılaw, analz etiw ushın júdá kóplep izertlewler aıp barılıwı kerek.

Tili iliminiń lingvopoetikaǵa tiyisli búgingi kún rawajlanıwında kórkem tildi úyreniwde kóplegen leksikalıq birliklerdiń lingvopoetikasına tiyisli jumıslar kózge taslanadı. Ilimpazlar kórkem shıǵarmanıń tilin tereń analiz etiw,

leksikalıq, semantikalıq, grammatikalıq birliklerdiń kórkem shıǵarmadaǵı kórkem-estetikalıq bahasın ashıp beriw hám ásirese lingvopoetikalıq maqsetler menen tiykarlap talqılaw boyınsha bir qansha jumıslar islendi.

Til iliminde házirgi waqıtları sóz semantikasına, sóz mánisine baylanıslı oǵada áhmiyetli mashqalalar boyınsha ilimiy jaqtan búgingi kúnde kóp sanlı monografiyalıq miynetler, toplamlar, ilimiy maqalalar, qollanbalar hám taǵı basqa da jumıslardıń dóretilip, olar lingvopoetika iliminiń jetiskenliklerin belgili dárejede bayıtıp kelmekte. Túrkiy til iliminde de kórkem shıǵarmanıń tilinde til baylıqlarınıń, sóz óneriniń, súwretlew qurallarınıń biri qatarında sózlerdiń awısqaqan mániler sıpatında stillik qollanıw ózgesheliklerin jeke til materiallarınıń tiykarında úyreniwge belgili dárejede dıqqat awdarılıp kiyatır. Olarda kórkem ádebiyat tili, sózlerdiń funksiional qollanıwında ayrıqsha tarmaqlarınıń biri retinde ózine tán leksikalıq-semantikalıq, grammatikalıq, lingvopoetikalıq jaqtan ózgeshelikleri menen sıpatlanadı. Kórkem shıǵarmada til birlikleriniń tildiń lingvopoetikalıq quralları sıpatında estetikalıq talaplarǵa sáykes tańlap qollanıw jaǵdayları ulıwma, sonday-aq belgili bir ádebiy shıǵarmalardıń bazasında úyrenilip, stillik qollanıwı boyınsha ilimiy talqıǵa alınadı. Bul boyınsha L.Abdullaevanıń, S.Ashirbaevtıń, A.Mamajanovtıń monografiyalıq miynetleri dıqqatqa ılayıq. Olarda sáykes til birlikleriniń kórkem dóretpelerde stillik qollanıwı menen bir qatarda, tilde súwretlew qurallarınıń biri sıpatında metaforalardıń qollanıw ózgeshelikleri ózbek tili materialları tiykarında keńnen úyreniledi. Sonday-aq, İ.Mirzaevtıń, R.Quchkartaevtıń, Sh.Kazakovtıń, İ.K.Shukurovtıń izertlewlerinde metaforalardıń kórkem súwretlewde stillik qollanıwı haqqındaǵı áhmiyetli baǵdarlardı tolıq ańlawǵa boladı. R.Quchqartaevtıń miynetinde sóz sheberiniń shıǵarmalarında dúzetiwler endiriwdegi lingvistikalıq hám ekstralingvistikalıq faktorlardı anıqlaw, avtorlıq dúzetiwlerdiń semantikalıq, stilistikalıq hám estetikalıq áhmiyetliligi, A.Kahhardıń ádebiy dúzetiwleriniń óz shıǵarmalarınıń

jeke dóretiwshilik stili, sonday-aq ózbek kórkem ádebiyatı shıǵarmaları hám ózbek ádebiy tilin rawajlandırıwdaǵı ornı tuwralı ángime etiledi. Dúzetiwlerdiń tiykarında anıq hám jetkilikli túrde analizlenedi hám bahalanadı. Onda sinonimiya problemasıń jazıwshıń jeke stilin úyreniwde baslı másele sıpatında qaralǵanlıǵı, soǵan sáykes ádebiy dúzetiwler endirilip barılǵanlıǵı, ózge til elementleriniń leksikalıq-semantikalıq jaqtan durıs qollanıwı haqqında bahalı pikirler júrgiziledi, eń kerekli jerinde tańlanılıwı kórkem shıǵarmanıń tiliniń baslı shárti ekenligi A.Kahhar dóretpesiniń materialları tiykarında dáliyllenedi. Qahhardıń ájayıp kórkem sóz ustası sıpatında tildegi kórkem súwretlew qurallarınıń kereǵinshe dóretiwshilik penen durıs stillik maqsette puxta paydalanǵanlıǵı tastıyqlanadı¹¹. Ózbek tili iliminde X. Dániyarov, S. Mirzayev, X. Samadov, I. Qochqortoyev, M.Mirtojiev, N. Mahmudov hám de Sh. Shoabdurahmanovlar ayrıqsha dıqqatqa ılayıq bir qancha ijumislardı ámelge asırdı. Kókip turǵanıńızday, ózbek til iliminde kórkem shıǵarma tiliniń lingvopoetikası boyınsha bir qancha jumıslar islengenligin kóriwge boladı. Biraq bul baǵraddaǵı izertlewler sheńberi qancha kóp bolǵanı menen, olar kórkem ádebiyatımız tariyxında ayrıqsha orın tutatuǵın shıǵarmalardıń barlıǵın qamtıp alǵan emes. Kórkem ádebiyat stili basqa stillerge qaraǵanda, N.Korleteyanudıń ádil tastıyqlawı boyınsha, obrazlılıǵı, emotsionallıǵı, sózdiń awısqaq mánilerinen kóbirek paydalanıwı, ellipsis, t.b. usaǵan konstruktsiyalardıń dialektizmler menen ápiwayı sóylew tili elementleriniń jiyyi qollanıwı, sonday-aq basqa funktsionallıq stil elementleriniń de súwretlewdiń til quralları xızmetinde de keń qollanılatuǵınlıǵı eskertiledi¹². Sóz kórkem súwterlewdiń quralı, obraz jaratıwdıń, onı individuallastırıwdıń áhmiyetli faktorlarınan biri esaplanadı. Sózsiz, ekspressivlikti túsindiriwshi fonetikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik qurallar qatnasıwısız obyektivliktegi barlıqtaǵı

¹¹ Кучкартаев И. Көрсетилген мийнети., 112-бет.

¹² Корлэтеяну Н. Проблема стилиевой дифференциации литературных языков. «Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР». Ашхабад.: 1968

zatlardı, hádiyselerdi, waqıyalardı anıq súwretlew múmkin emes. Erte waqıtlardan-aq sózlerdiń qollanılıwında áne sonday leksikalıq, semantikalıq toparlar hám hár qıylı mánilik ózgerisler qalıplestiriw jolları payda etilgen. Bunıń nátiyjesinde kórkem shıǵarmanıń calmaǵı artqan hám óz kórkemlik áhmiyetin saqlaǵan halda búgingi kúnge shekem jetip kelgen. Sistem tili iliminiń jáhán boylap keń tarqalıwı túrli sistemaǵa tán bolǵan tillerdiń ishki dúzilisin sistema sıpatında izertlewge itibarın tarttı hám kúsheytti. Tildiń barlıq basqışları sistemalaştırılǵan nızamlılıqlar tiykarında úyrenile basladı. Solardıń ishinde qaraqalpaq tiliniń fonetikasınan baslap sintaksisine shekem bir qatar tilshi ilimpazlar tárepinen sistemalaştırıw arqalı izertlendi. Bunday qubılıs qaraqalpaq tili iliminde úlken burılıs boldı. Dástanda til birlikleri hár qıylı mánili formalarda óz kórinisine iye boladı. Kórkem shıǵarma tili kórkem sóz ustası aldında shıǵarmanıń tásirsheńlik kúshin arttırıw ushın tildiń barlıq fonetikalıq, leksikalıq hám grammatikalıq qurallarınan sheberlik penen paydalanıw, tańlaw hám sóz sheberiniń ózine ǵana tán bolǵan stillik súwretlew formaların jaratıw múmkinshiligin payda etedi. Shayıq A. Dabılov ta bunday múmkinshiliklerden óz sheberligine súyenip sóz saplaw, tańlaw hám olarǵa stillik máni júgin artıwda sheberlik kórsetkenligi menen ajırılıp turadı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, belgili kórkem sóz ustası A. Dabılovtıń “Bahadır dástanı”nıń tili belgili dárejede lingvistikalıq kóz-qarastan úyrenilip, juwmaqlar shıǵarıldı. Ilimiy jumısımız qaraqalpaq til iliminiń rawajlanıwına óz úlesin qosadı dep esaplaymız.

Paydalanilgan ádebiyatlar

1. I.A.Karimov Ona yurtimiz baxti iqboli va buyuk kelajagi ywilda xizmat qilish – eng oliy saodatdir, O'zbekiston. , 2015.
2. Sh.M. Mirzioev, T., 2017.
 1. Джубанов А.Х. Становление статистического метода в казахском языкознании. Вкн: Статистике казахского текста, Алма-ата, Изд-во Наука,1973, 15-21-с
 2. Мусаходов С.У. Статистика формообразующих аффиксов в именных частях речи узбекского языка. Вкн: Материали семинара «Статистическая оптимизация преподавания языков и инженерная лингвистика», Чимкент: ЧПИ, 1980, 208-209
 3. Мухамедов С. Системный механизм образования узбекской именный словоформы и статистический анализ его узуального в нормативного ограничения в узбекских газетных текстах. Вкн: Материалы семинара «Статистическая оптимизация преподавания языков и инженерная лингвистика», Чимкент: ЧПИ, 1980, с.271-272
3. A. Paxratdinov Pedtexnologiya tiykarları, N., 2009.
4. Paxratdinov A`.,Allambergenov K., Bekberganova M. XX a`sir qaraqalpaq a`debiyatı tariyxı, N.,Qaraqalpaqstan, 2011.
5. K.Usmanova. Adabiy ta`limda ilg`or pedagogik texnologiyalar, T., 2004
6. A`.Paxratdinov Qaraqalpaq a`debiyatın oqıtıw metodikası, N.,2004,
7. A`.Paxratdinov Pedtexnologiya tiykarları-N., 2009
- 8.U.Tolipov, M.Usmonboeva «Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot», T., «Fan», 2005 y.

9. K.Palimbetov, I.Pirniyazov Qaraqalpaq a`debiyatın oqıtıw metodikası, 8-klass ushın metodikalıq qollanba-N., 2009
- 10.Талимде инновацион технологиялар. Т.,
- 11.А. Q. Pirniyazova «Qaraqalpaq tilin pedagogikalıq texnologiya tiykarında woqıtıw» N., 2008
12. N. N. Azizxujaeva Pedagogikalıq texnologiyalar ha`m pedagogikalıq sheberlik. Т., 2006.
13. Т. Ma`tmuratov Juldızlar janar N., 1989
14. Т. Ma`tmuratov Jaqsılıq sarayı N., 1986
15. Т. Ma`tmuratov Lirika N., 1966

16. Axmetov S., Bahadi'rova S. Fol'klorli'q terminlerdin` ki'sqasha so`zligi. No`kis, Bilim, 1992.

17. Axmetov S. Qaraqalpaq poeziyasi'. -No`kis, Qaraqalpaqstan, 1988.

18. Azizxojaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. Toshkent, 2006.

19. Ja`rimbetov Q, Orazi'mbetov Q. Qaraqalpaq a`debiyati' (Akademiyali'q liceylerdin` 3-kurs studentleri ushi'n sabaqli'q). No`kis, Bilim, 2006.

20. Ma`mbetniyazov T., Bekbergenova Z., Ma`mbetniyazova Z. XX a`sirdegi qaraqalpaq a`debiyati' (9-klass ushi'n sabaqli'q). No`kis, Bilim, 2002.

21. Ma`mbetniyazov T., Bekbergenova Z., Ma`mbetniyazova Z. A`debiyat (9-klass ushi'n sabaqli'q). No`kis, Bilim, 2014.

22. Ma`tqurbanov O. A`debiyat metodikasi' boyi'nsha arnawli' kurs wo`tkeriw`din` ayri'qshali'qlari'// Qaraqalpaqstan mug`allimi, 1997, №1-2.

23. Nasrullaev A`. Zaman ha`m liro-epikali'q poeziya. No`kis, Qaraqalpaqstan, 1965.

24. Paxratdinov A`. Qaraqalpaq a`debiyati`n woqi`ti`w metodikasi`. No`kis, Bilim, 1992, 199-bet.
25. Paxratdinov A`, Allambergenov K, Bekbergenova M, J.A`bdireymov. Qaraqalpaq a`debiyati` (Akademiyali`q liceylerdin` 3-kurs studentleri ushi`n sabaqli`q). No`kis, Bilim, 2007.
26. Paxratdinov A`., Allambergenov K., Bekbergenova M. XX a`sir qaraqalpaq a`debiyati` tariyxi`. No`kis, Qaraqalpaqstan, 2011.
27. A. Dabılov. “Bahadır” dástanı, No`kis, «QMB», 1976.
28. Xodiev B., Golish L. Mustaqil o`quv faoliyatini tashkil etish usul va vositalari. Toshkent,2010.
- 29.Yuldasheva S. Oliy va kasb hwnar ta`limida pedagogik texnologiyalar. Toshkent, 2011, 41-42-betler
30. Qálimbetov Q. Dáwlen poeziyasınıń haqıyqatlıǵı. Ámiwdárya jurnalı. №1-sanı. 2004., 103-bet.